

Hamza Humo

Grozdanin kikot

''Svjetlost'' Sarajevo
1998

Hamza Humo
GROZDANIN KIKOT
IZABRANE PRIPOVIJETKE
Priredila i predgovor napisala
JASMINA MUSABEGOVIĆ

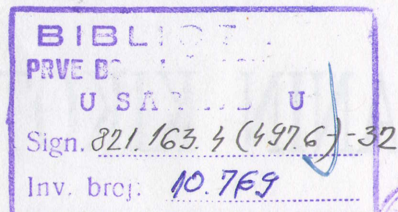
Urednik
SEAD TRHULJ

Hamza Humo

GROZDANIN KIKOT

IZABRANE PRIPOVIJETKE

»SVJETLOST« SARAJEVO
1998.

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

821.163.4(497.6)-32

HUMO, Hamza
Grozdanin kikot ; Izabrane pripovijetke / Hamza Humo ; (priredila i predgovor napisala Jasmina Musabegović). – Sarajevo : Svjetlost, 1998. – 174 str. ; 21 cm. – (Biblioteka izabranih djela)

Samosvojnost Huminog stvaralaštva: str. 5-12. –
Izbor iz kritika: str. 169-173

ISBN 9958-10-085-1
1. Humo, Hamza: Izabrane pripovijetke

Ovo djelo je predviđeno za lektiru Nastavnim planom i programom za srednje škole kojeg je objavilo Ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta FBiH.

SAMOSVOJNOST HUMINOG STVARALAŠTVA

U kritičkom pristupu i vredovanju Huminog djela dugo su vladala dva šablona koja nisu dopuštala unutarnje samjeravanje njegovih umjetničkih osobenosti. Prvi je da je on regionalni pisac zato što opijeva Mostar i njegovu kotlinu, i drugi, rasprava i pokušaj žanrovskog vrednovanja njegovog djela "Grozdanin kikot", i to izdvojeno od ostalog opusa, a do te mjere kao da se radilo o nekom drugom stvaraocu, i nekoj drugoj poetici mimo svega dotada iskazanog u Huminom opusu i prije i poslije "Grozdaninog kikota". Odbacivanje obje ove zamke kao nebitne u spoznaji nečeg novog što je Humo unio u bošnjačku, bosansku i južnoslavenske književnosti, otvara se neposredniji i istinitiji pristup Huminom samosvojnom djelu.

Hamza Humo se rodio i odrastao u Mostaru, u jednoj od njegovih rascvjetalih mahala, Cernici. I, istina je da je taj grad, koji je i sam svojom urbanom ljepotom bio već neka vrsta umjetničkog predloška, postao skoro isključivi predmet njegovog djela. Po predmetu, dakle, djela, moglo bi se reći da je Humo regionalni pisac. Ali, notorna je činjenica da predmet djela ne određuje i granice djela. Jer, Hamza Humo je iskoristio svoj već uveliko umjetnički oblikovani predmet da ga rastvori, otvori, iskoristi sve njegove specifične ljepote i dovede ga vještim prepletima do novog predmeta: umjetničkog. Za djelo Hamze Hume put od predmeta djela – Mostara, odnosno regionalnog određivanja nije netačan ako se produži do novog, imanentnog rezultata: samosvojne umjetničke stvarnosti koja je ne samo preoblikovala početnu, već je odvela do drugih, univerzalnih parametara. Regionalnost je dakle samo početno određenje njegove, u konačnom oblikovanju, univerzalne mjere umjetničkog. Istina je, stvaralački i ne postoji drugi i drugačiji put oblikovanja: ostanak u granicama predmeta, u ovom slučaju Mostarske

kotline, iznjedrio bi tek puku i nerazuđenu imitaciju, što bi bio kič, a što nije istina u ovom slučaju.

Druga zamka: žanrovsko određenje Huminog djela "Grozdanin kikot", stranputica je književnom odmjeravanju značaja i ljepote ovog malog po obimu, ali po dometima velikog čuda od ostvarene književne ljepote, koje se po svojoj osobenosti iz više razloga ne može svrstati ni u jedan žanr. Inercija u načinu pristupa ovom djelu dobrim dijelom proizilazi i iz Huminog nastojanja da svoju književnost "ugura" u žanrovske odrednice, što je, u suštini, bilo nesamjerljivo sa njegovim drugačijim civilizacijskim kôdom, a time i pjesničkim profilom.

Lutanja u usvojenim formama govore, prije svega, o njegovom neautentičnom pripadanju bilo kojoj od njih. Mada je i sam ponekad isticao da je regionalni pisac koji opijeva život rascvjetalih mostarskih mahala i njihovog socijalnog rasapa: veličinu neba, tragičnosti i prizemnosti socijalnih zbivanja, on kao pisac, ustvari, duboko pripada jednom modernom književnom prosedeu: pripovjedaču stanja a ne događanja, pjesniku širokih i slobodnih uzleta fantazije koja se ogleda u slobodnim komunikacijama sa kosmičkim osmišljenjem čovjekovog bitisanja. Zato, ukoliko se želimo istinski prepustiti poetskim naplavama ovog djela moramo mu prići bez želje da ga svrstamo u književnu nomenklaturu kao lakšem i raskrčenom putokazu kojim se dospijeva do zamršenog i u isto vrijeme jednostavnog pravog stvaralačkog damara u kojem se slijeva i na kojem se drži ljepota i struktura ove neoubičajene literarne kompozcije. Pisac je, razbivši vlastite brane, kao i one književnohistorijske, iznjedrio djelo u kojem se odslikala sloboda fantazije, zatim asocijativna razigranost i nova kompozicija proznog iskaza, u kojem slike same iz sebe izrastaju, bez okosnice logičko-pripovjedne sheme, sa izuzetnim jezičkim eksperimentom; jezik je sam, ustvari, nosilac armature. Ako bi se ovo djelo trebalo s nečim da poredi, onda bi to najprije bilo sa muzičkim djelom koje bez predloška samo sebe gradi. Zato ga možemo svesti na najširi okvir: djelo Hamze Hume "Grozdanin kikot" je slobodan oblik susreta poezije jednog podneblja, kosmičkih silnica, i čovjeka. A šta bi moglo biti više od toga? Kako je došlo do ove nove književne oblikovnosti koja je u svom autentičnom naletu brisala sve poznato i samu sebe iznjedrila kao neokrnjenu novost?

Pjesnik i pisac je u mostarskoj sredini dobio u amanet i jedno neuobičajeno dragocjeno osjećanje jedinstva čovjeka i svijeta. Ono nije proizašlo samo iz djetinjstva kao perioda kada je, reklo bi se, po biološkom imperativu svijet zaokružen i nedjeljiv, već i iz jedne osobene kulture življenja koja se istančana razvijala i rasla pod kamenim pločama razgrađenih kuća. U tim tihim i nepretencioznim domištima živjelo se veoma prisno sa samom prirodom koja se uvlačila u civilizacijske nastambe kao njihov sastavni dio. Pripitomljena priroda razigranih i kultivisanih avlija i bašča bila je ono unutarnje ozarenje što je život činilo samosvojnim. Uz to, i prvi iskoračaj iz avlija sukobljavao ga je sa divljinom jednog mediteranskog pejzaža; kršom, neobuzdanim suncem i isto tako neobuzdanom rijekom. Tako i divlja i pripitomljena priroda nisu bili daleko: bili su dio samog čovjekovog bitisanja pod ovim raspuklim i zvučnim nebom juga. Riječju, živjeli su zajedno biće i bitak, neodvojivi, što je za iskustvo evropske civilizacije bilo presedan. To je osnov koji je kao suštinu poetskog i u samom životu Hamza Humo htio da pretoči u vlastito umjetničko djelo. Istina, i sam je lutao. Najčešće je bio poveden željom da ono orijentalno što se istorijskom naplavom taložilo na ovim stranama poistovjeti sa vlastitom originalnošću. Međutim, ona se svodila samo na vanjski okvir ekscentričnog, odnosno površnog odslikavanja jednog svijeta. Želja i pokušaji da se osobenost ovog bića iznjedri kod Hamze Hume je često vrludala od jedne do druge zablude, dok nije došla do samosvojnog iskaza u ovom djelu. Kada bi se u svjetlu ovog novog oblika kakav je "Grozdanin kikot", što bi bilo i prirodno, osvijetlilo cjelokupno Humino stvaralaštvo onda bismo sasvim jasno uvidjeli da sva vrijednost i samosvojna ljepota njegovog djela i počiva na onim spontanim stranicama gdje su dohvaćala stanja (ne akcije) ljudskog prisnog određenja sa silnicima Kosmosa, podneblja, bitka. Pri tome, stanje sveopšte ljubavi i suglasja nije tek erotskog porijekla, iako je i tog, već je stanje jedne univerzalne ljubavi kao stanje duha. To je još jedan moderni i savremeni iskorak da se i tijelom piše, da se iskustvenost tijela po kojem postojimo i dohvaćamo svijet vrati na pijedestal izvornog pjesničkog iskušavanja svijeta. Čulnost je jedan vid razotuđivanja, i ona bez svoje diskurzivno-analitičke note živi u cijelom djelu Hamze Hume, a u "Grozdaninom kikotu" je stanje i djela i svake ličnosti ponaosob. Ivanka, naprimjer, u erotskoj igri

ustvari ne sublimira ljubavnu igru sa Ozrenom, već sa samim nebom, sa neuhvatljivim silnicima svijeta i postanja. I djed Krneta i svi stanovnici žive čulno, u nekom erotskom naboju i ljubavi. To je nesmetana igra tijela što se napaja ljepotom i čulnošću vasione u okrajku ovog razuzdanog podneblja. Sam autor se svojim najčešćim položajem u romanu ("Sjedim sam na stijeni povrh kuće") podaje nebu i zemlji i otvorenih čula usisava tijelom, a jezikom prenosi cjelokupnost svijeta. Ovaj "roman", koji nije smješten u jasno određen predio, što je izuzetak za Humino djelo ustvari je najbolje ispjevao ono što je pisac cijelim svojim djelom pokušao da odslika: podneblje Mostarske kotline. Iznjedrio je suštinu njene ljepote: suglasje civilizacijskog i prirodnog, bića i bitka, u raskoši ljepota koje nisu opisane već iznesene samosvojnom razigranošću, fantazijom koja je i mitološka bića Grozdana i Grozdane ostvarila kao istinske i realne likove. Oni su zapravo neposredno oličenje ljubavi kao stanja duha prirode i čovjeka u ovom djelu i podneblju. S jeseni, stanje ljubavi umire i umiru Grozdan i Grozdana. I ako su ova dva mitološka bića kao jedina mjera stvari u "Grozdaninom kikotu", onda je smisao i snaga ovog djela u tome što nas vraća u jedno arhetipsko podneblje i jedno arhetipsko življenje. Radi se o onoj biološkoj i kulturološkoj "odanosti jugu", kako bi to kazao jedan naš putopisac, jugu u kojem je iznikao naš civilizacijski i biološki prapočetak, te ga i Skandinavac nosi u svojim genima. To je pjesma suncu i početku kulture na Mediteranu. Zato nas ovo djelo vraća prapočecima nas samih. Otud bije i takva svježina. Tako su Grozdan i Grozdana spontani oblik samog bitka. Oni su otjelotvorenje onog vrška nepoznatog koje nam se otkriva u modrinama vasionskih ponora što trepere i u vlatima trave kao i u rici uragana. Zato oni i nisu klasični likovi, a njihovo mitološko značenje je veoma daleko, blijedo. Oni su samostalna tvorevina pisca u koju je unio sam govor i igru neba i zemlje: njihovo milovanje i dramatično mijenjanje ne samo u mijenama sezona, već i u stalnom odnosu mržnje i ljubavi, vjernosti i nevjernosti, života i smrti.

I drugi likovi u ovom djelu slični su Grozdani i Grozdanu. Kao što se u Grozdaninom i Grozdanovom odnosu zbivaju promjene u prirodi, tako se u ponašanju ostalih ličnosti iskazuje njihov ritam kosmičkog i biološkog određenja. Ujedno su otjelotvorenje različitih impulsa: od bezumlja (pop Melentije), erotskog (Ivanka), čednosti

i vrline (Grlica), tame i zla koje beslovesno nadire (Jurica). Svi ispoljavaju primordijalnu svoju ličnost bez uslovljenosti i određenosti društvom. Taj nutarnji vrutak biološkog iskazuju u svakom svom pokretu, pa postaju jednom vrstom nutarnjeg zdenca nad kojim se sama priroda nagla i oglednula.

Žena je svojom biologijom više određena mjesečevim, sunčanim i svim drugim mijenama, a njena tajna koju nosi pod pojasom i za nju samu je daleka i čudna, iako je ujedno to najbliža intima koja je određuje. Ta intima se samo njoj otvara, drugom ne, a ljubavniku najmanje. Jer, ona, kao i pisac, igra ljubavnu igru samo sa sobom, odnosno sa tajnama prirode što se u njoj ljeskaju. Predmet ljubavi je tek tu, uglavnom nevažan, značajan tek utoliko što je podstrek prepuštanja tim slatkim i nedokučivim talasima slasti. Ta ljubavna igra je igra bića i bitka. Muškarac u toj igri je samo predmet kojim se poslužilo dohvatanje tajnih ponora u sebi, praćenje i trčanje za tajnom koja se samo u ljubavnom zagrljaju doživljava. A sve ovo podneblje u djelu pisaca, slika je te tajne. Tu su ponori bezglavi od probuđene ljepote i još bezglavniji od naknadne ozebline nestajanja i propadanja. I podneblje i Ivanka, i sve ličnosti u "Grozdaninom kikotu" iskazuju se po svom unutarnjem ritmu. Pisac vlastitom igrom naslućuje procvjetavanje ostalih ličnosti. Tada ih opijeva.

Muzikalnost je proizašla iz same strukture romana koji se gradi na snazi i ubjedljivosti jezika. Naime, muzika jezika održava dinamičnost i konstrukciju romana. Ona ide od tihog šapata, pritajenosti, pa do gustog kreščenda kikota, pa onda do bijesa i krika. Prvi dio djela, za koji sam pisac kaže da je smijeh sa bogom: *"Prije sam se, kao dijete sa djedom, smijao s njim, s velikim gospodom.", svoj krščendo iskazuje u trenutku berbe.*

Noć branja je kikot, čist, nigdje naprsnut. To se stvarno pisac smijao sa Bogom i prirodom kao sa djedom, otvoreno, nenaprslo, puno. Kikot se najavljivao i u drugim ranijim trenucima knjige, ali je bio djelimičan, pokatkad tih, negdje tek naslućen. U ovoj magijskoj noći i danu iskazao se na širokim dverima, prokuljao iz svake pore stvarnosti, natopio i misao i mozak i nebo jer je ponajviše iz njega i prokuljao. Podneblje je u tom danu-noći samo sebe opjevalo, raskrililo svoju tajnu ljepotu, da bi se nakon toga povuklo u smiraju jeseni. Ta nadošla rijeka životnih poriva zaogrnuće sve i nestati. Dostojanstveno se povući.

Kikot nestaje, najednom, kada je sve grožđe pobrano. Nakon tišine, zasjeći će nebo jedan drugi vrisak: krik očaja i smrti. I to je jedna vrsta kikota, kikota tamne game u kojoj nema plodnosti. Tim krvavim rezom počinje drugi, kraći dio romana, iako je svoju međuigru i predpripremu najavljivao i u prvom dijelu. Grlicu je (oličenje nevinosti i blagosti) i ranije nadlijetao Jurica kao crni kos, ali ju je sada, nezaštićenu, i zgrabio. Njen, prvo duhovni (poludjela je), pa onda i fizički nestanak potpuno će izmijeniti poredak stvari. Sunoćaje se, kako to kaže Hamza Humo, i nad cijelom prirodom i ljudima. Mrak, onaj viši, duhovni progovara, hvata sve u svoju mrežu. Čovjek se mora spasavati, bježati iz te mreže koju je priroda zabacila, u društvene mreže grada ili naselja. Igra društvenog života među četiri zida braniće od navale pustoši mrzlina, odbraniće ljude da ih zimska pustoš ne razmrska kao posljednje bobe grožđa.

Smrću prirode kao bitka za kojim je pisac hodio i koga je pokušao da dovede do riječi, završava se i ovaj roman koji i jeste u suštini dovođenje do riječi bitka koji se za čovjeka kazuje u širinama jednog podneblja; u vinu postoje sjećanja na sunce i život, u njemu se naknadno sačuvala pjesma. Sunce će gorjeti iz vina do ponovnog svoga obasjanja. Djed Krnja najbolje osjeća ritam mijene jer se nikad nije ni odvajao od toka matice. On u sebi nosi svu njenu mudrost i smirenje, te mu je pisac i odlazio kada bi osjetio potrebu da se okupa u matici života i da uhvati nešto od mudrosti proticanja i razlivanja. Zato djed Krnja i ima završnu riječ bogumila ili sufija koji se u svom životu nikada nije odvojio od bitka. Zato i progovara o smrti kao o životu, životu u kome se jedinstveno živjelo:

Veliki gospode, na nebu i u ptičijem gnijezdu, u velikoj šumi i u sitnom mravu, stvorio si nas od zemlje, i svi ćemo biti zemlja. Opašćemo kao što lišće opada i bićemo zemlja kao i ono. I po svakoga će smrt doći: po mrava i po medvjeda, po travku i po čovjeka. Ovaj svijet, bijeli cvijet, u tvojoj ruci, Bože. Daj mu smrti vječni miris i neka sja kao tvoje sunce na zemlji!

Amen!

***

Događajnost ne čini okosnicu ni Huminih pripovijedaka – mislimo, naravno, na one koje su izraz njegove najdublje samoniklosti – već intenzivnost življenja i samog postojanja. Najljepše pripovijetke su uglavnom i statične, ili su događaji nebitni. Mjere se po dubini kojom ulaze u sebe, a kroz sebe i u Kosmos. Taj svijet i taj Kosmos jedne rafinirane i razuđene islamske kulture nema sudbinu razvoja i pretakanja u nove oblike: pod novim, tuđim društvenim zakonima on puca, krši se i razbija. No, prenijet će se u obliku sačuvane duhovnosti i u novi oblik postojanja, kao neizbrisiva i neponovljiva komponenta u stvaralaštvu i misli jednog naroda, bošnjačkog. Humo nije pisac koji prati historijski tok događaja i u njemu oblikovanu sudbinu pojedinaca. Ne, iako se ogleda i u tome, poveden općim interesom u literaturi koja se tada stvarala i snažnim prelomima koje je njegovo vrijeme donosilo. Kažemo ogledao, a mislimo na romane i pripovijetke koji obimom nisu beznačajni, ali rezultatom ostaju na površnoj događajnosti. Njegova je stvaralačka snaga drugdje. U igri po metafizičkim silama koje nisu historijski određene ni društveno neposredno uslovljene. Naime, i pisac kao njegov junak Salko Hujdur, razbacuje na svjetlo dana životnu, odnosno vodenu maticu da se raspe u svom sjaju i ljepoti, pa time i iskaže:

Dan podiže koplje. Sunce zali Mostar, i jutro povika iz sveg glasa... Salko Hujdur zagazio u maticu, pa sa drvene lopate mlazevima vode zalijeva lijehe povrća. On baca zlatne duge kroz vazduh, a osjen njegove figure lomi se u matici.

Hujdur, odnosno Humo, svojom književnom lopatom razbacuje i maticu ali i vlastitu nutrinu. On i svijet su jedno. Tako vodu dovodi do književnih duga, a sebe do podvriskivanja i pjevanja. Od biološkog glasanja sebe i materije, do razuđene i pjesnički iskazane riječi u djelu. Ta mediteranski užagrela, sočna i jezgrovita riječ stvaraočeva iznikla je iz takve iste govorne riječi ovog podneblja.

Iz osnovnog osjećanja da su ljudi tek "tamne mrlje na širinama" ispreda se kosmičko-kulturološka metafizika njegovih junaka. Svi igraju po zaumnicama, silama, svijetlim ili tamnim. Kao u "Grozdaninom kikotu". Kaja, Šemsa, Iša, Perišić... igraju tu zaumnu igru na širinama, igru nastalu iz unutarnjeg osjećaja i doživljaja svijeta, posebnog i autohtonog, u skladu sa viđenjem svijeta koji je i neobičan i razumljiv na evropskim meridijanima. Obogaćujući, sva-

kako. No, igra po svijetlim zaumnicama ne odvaja se od igre po tamnim silama, kakvu svojim mačem igra Hadžija u pripovijeci "Hadžijin mač". Drvenim mačem bori se sa silama zla i pleše na tankoj crti razdiobe, samoiscrtane sirat-ćuprije koja dijeli Džennet i Džehenem: *"Dođi do crte, a ne prelazi je. Jer, preko crte je zlo. Nju prelaze samo poganjaci, ljudi prljavih duša. I gdje se god potegne crta, oni su iza nje. Crta je njihova brana od svake poštene misli."*

Jasmina MUSABEGOVIĆ

I

GROZDANIN KIKOT

I

Proljeće je zakliktalo u našim brdima, zakliktalo kao sočna žena i otišlo. Neko je dozivao noćas sa gorske kose a glas mu prelazio planine.

Često, po cijele sate sjedim sam na stijeni povrh kuće. Sjećam se svake litice, svakog stabla. O, sve je prošlo! Prošlo je djetinjstvo, kažem ja i slušam kako večernjak žamori u košćelama. Poslije, dugo posmatram jastreba kako kruži u visinama. Trgnem se: gušter me poplašeno gleda ispod čvoravog kamena. Osluškujem: šupalj vjetar puše kroz klisure. Lišće šušti. Večer silazi u kotlinu.

Idem na Pojila. Lijen i umoran šum leži na razlivenoj vodi. Pun mjesec smije se u Pojilima. Crne se čopori goveda. Tišina. Večer.

Vraćam se. Kupine cvatu. Težak, posan miris diže se iz plotina. Čujem tup topot govečeta. Okrećem se: djevojka tjera kravu.

– Dobar večer! – kažem ja, a ona odgovara skoro nečujno.

Idemo uporedo. Ja je zagledam:

– Vidio sam te juče. Ti stanuješ na Stublini. Je li?

Jest. Stanuje na Stublini, a ime joj je Ivanka. Kćerka je starog vodeničara Matiše.

– A gdje ti je momak?

– Ha ha ha! Pa bog s tobom, ta ja sam udovica! – zakikota Ivanka, pa nenadno začuta.

Idemo dalje. Osjećam njezinu zbunjenost.

– Nađi drugoga! – kažem joj, a ona obori glavu.

Kupine teško mirišu. Zagušuje me njihov miris. Dolazimo na Stublinu.

– Zbogom, Ivanka! Doći ću ti jedne noći, – ja prošaptah, a ona zamače za klanac.

Mjesec zađe za oblak. Potamni noć. Samo bijel snop mjesečine prosu se po grebenu Mrkulje. Preplašene tice poletješe iz plotina u mrak. Odozgo iz sela dopire neprekidan šum. Negdje uz drȁginu potočinu bijesno kreše konj kopitama. Ja ćutim i gledam za Ivankom. U dvorištu dud, pod njim krovinjara, crna, zgrčena. Negdje u sumraku zvoncka zvono.

Laku noć, Ivanka, laku noć govorim ja i penjem se uza stranu.

Ivanka, doći ću ti jedne večeri kad popci zapjevaju u strani vrh sela. Prikrašću se pod vaš dud i zvaću te tiho, tiho kao što Grozdan zove Grozdanu na ljubavne sastanke:

Ivanka, čekam te i sav drhtim od očekivanja, – šaptaću ti. Cio sam dan mislio na tebe. Slušaj kako se dozivaju popci u stranama! Hajdemo u stijene. Pričaću ti priču o Grozdanu i Grozdani. Pričaću ti kako ga je varala Grozdana sa mladićem Ozrenom. Kaduljom i vrijeskom prostrijeću podinu pod nama.

O, ne vodi me u stranu! – ti ćeš reći. Strah me je kad mjesec sjedi u liticama. Sjedićemo pod dudom. Gledaj kako se žita talasaju na mjesečini!

Ivanka, dolaziću ti svake večeri da slušam kako vjetrovi šušte u dudu i kako ti srce bije pod jelečetom.

Ivanka, noć je hladna; da te ogrlim. Zaćutala si kao popac u strani i sva drhtiš od mog milovanja.

O, Ivanka!

II

Još od juče puše snažan vjetar i zloslutno huji u granju niz njive. Neki strah mota se vazduhom, a seljaci zaprepašćeno mašu glavama i prolaze drumom.

– Suhi grȁd. Bože nas spasi suhoga grȁda!

Ložove mladice polomljene leže po trsovima, a vinogradi tužni kao da kuga prelazi preko njih.

– Ooj! Aaj! – prestravljeno cepti nečiji glas, odnosi ga bura, udara njim o granje i hukom ga ruši u prazninu.

To neko dozivlje odozgo iz Đonkine krčevine.

Naš stari Puto tuli i pribija njušku uz moje noge.

Idem pod brijest: nema Grlice. Gdje li je to Grlica, gdje li pase kravu? mislim ja i slušam hujanje vjetra vrh mene. Huuu! zaleti se bijesno, zahukti u vrhovima i, kao da ga džinovi nose, sruši se niz njive. Najednom: potmuo jek nekog stabla razliježe se gore na drumu, tup udarac i stablo iščupano iz korijena leži na drumu.

A naš je brijest ogroman i u deblu mu rupa kao sobica. Ja sjedim u rupi, a neko kuca i popuckuje u cijelom stablu.

– Ej, ko ste vi što kuckate?

Sve utiša, a vjetar navali još bješnje, ode nekuda, strovali se i nasta zatišje. A oni počeše opet da kuckaju pod korom.

– Ej, ko ste vi što kuckate?

– Mi smo šumski đavolčići: Trkan, Potrkan, Drvan, Obrvan, Zvrcan, Koprcan, Smuk i Vuk.

– Huuu! Krah! Krrahh, tres! – i jedna grana pade pred otvor.

A noću, košćela grebe granjem po krovu. Jeza se šćućurila pod tavanicom, pa ni miš ne smije da zakoprca. A neko lupa prozorskim kanatima.

– Ko lupa u ovo doba?

– Hihii! Hihihiii! – zasmija se podrugljivo i drsko, drmne još jače kanatima, pa se izgubi uz bijesnu i ludu huku u noć.

Otvaram prozore: sve igra ludo vrzino kolo. Stabla sa svojim crnim siluetama hukte, zviždе i šibaju se granjem. Izgledaju kao pobješnjeli crni duhovi.

Ponovo liježem i dugo slušam bjesomučnu igru. Smije se kao pijana žena, kažem ja sam sebi. Ovako se smije i Galamina žena Vida kada se opije. Grlica se nikada ne smije. Ona se samo smiješi i nešto bolno treperi joj oko usana.

Grlica je siroče.

Puto zavija u kućici. Zavija i tuli kao sova, kao vjetar u klisurama. Nešto tjeskobno hvata me za srce. A oni na izvanu opet udare u prozore, zaigraju, zazviždе u granju, a poslije pređu na krov i grebu po njemu do u kasnu noć.

– Grozdane! Bježimo u našu kolibu, – viče Grozdana, a vjetar joj odnosi riječi i kikot. Vjetar joj mrsi kosu i zapliće o granje.

Danas me pita otac:

– Ozrene, jesi li svršio sve škole?

– Jest. Sve sam svršio, – kažem ja, a on sjede kraj prozora, zapali čibuk i zamisli se duboko.

Budim se, a majka stoji vrh mene i smiješi se.

– Šta je, majko?

– Ništa, ništa. Ušla sam da uzmem očev opasač, – kaže ona, a ja znam da otac nikad ne ostavlja opasač u mojoj sobi. Siđem u dvorište, a Puto reži od dragosti, uvija repom i gleda me prijateljski.

Tako je na našem čardaku.

Eno ih, još grebu po krovu! Neko me ljulja. Neko pjeva uspavanku u vjetru što odlazi niz njive.

III

Ujutro me probudi silna jeka. Kao da neka džinovska i željezna zveka tutnji u golim brdima. Izlazim u dvorište. Grlica stoji pod strehom. Sva drhti kao prut.

– Šta je, Grlice?

A ona me samo gleda svojim krupnim očima i htjede da se osmijehne, a osmijeh joj se ukoči na licu.

Bijes prirode i strah prodro je ljudima u dušu.

– Došla sam da pozajmim vreću sijena, – kaže Grlica, a glas joj guguče, i oči joj pune nekih svijetlih tačkica kao iskara.

– Ne smijem da pripnem kravu na potok, – reče poslije stanke. – Majka kaže da će nasrnuti drâga iz brdâ, a još od juče nemamo šta da joj damo.

A što drhtiš, Grlice? Je li ti studeno?

Ne, ne. Nije joj studeno, kaže. A udovi joj cepte i oči usplahireno zvjeraju kao u našeg Pute.

Zdušilo se sa svih strana i jednako tutnji u brdima. Nad planinom Mrkuljom vreba crni oblak, prožet jetkim zelenilom i gnjevnom žestinom. Gotov je da izriga bijes, da spusti šape na nas. Osjećam kako svaka travka strepi od straha.

Grlici sam napunio vreću sijena. Nabijao sam je sve nogama, a poslije ponio niz klanac. Nenadno zatutnji u brdima tako strahovito kao da se zaljulja cijela krajina. Udari munja, a pakleni bijes grunu sa planine i rasprši se gore u oblacima. Grlica se pribi uza me, a vreća mi spade s leđa.

Otpratio sam je sve do kuće. Stajao sam na klancu i gledao za njom. Ime joj je Mara, a svi je zovu Grlicom. U našem selu ima svak svoj nadimak: Gaja, Leko, Svrzimantija, Bućkuriš, Roda, Krivošija, Špica, a paroha Alojzija zovu Haralampijem.

Zbogom, Grlice! – mašem ja, iako nema nikoga na klancu.

Idem u krčmu na Koravac, a cvjetovi bijele kadulje, iznicali podno brda, prestrašeno mašu glavicama i vjetar ih povija po stijenju. Stojim nad Svrzimantijinom kućom i slušam kako mu otvoren prozor mlati na odaji.

Gdje li je ovo on na ovom nevremenu? Može biti da se opio, pa spava kao panj, mislim ja i jednako slušam pobjesnjele udarce prozora.

Seljaci kažu za nj: Dobar je čovjek. Bog će mu oprostiti što je prevrnuo fratra. Hoće, oprostiće mu, kažem i ja, jer mnogo pije i jer je nesretan.

U krčmi sâm krčmar. Sve se razbježalo kućama. Krčma zjapi kao pećina i vonja kao znojan napršnjak.

– A gdje ti je Leko? Zar i on ima kuću?

– Poslao sam ga mojima da se nađe pri ruci, ako navali drȁga – kaže Galama, a glas mu neobično ozvanja u praznoj krčmi.

– Biće drȁge.

– Biće, biće. Tutnji u Mrkulji, – kaže on.

– Bolje će biti da i ja krenem zaranije kući? A?

– Bolje, bolje.

– Haralampije čitao molitve jutros u kapeli. Čini mi se slabo će mu pomoći, – dovikuje za mnom Galama s praga da mi saopšti barem nešto novo. Jer on voli da priča novosti, a kada ih nema, izmišlja ih jednostavno sam.

Vjetar mu odnosi glas, a njega nestade na vratima. Bijeli cvjetovi ljuljaju se u kapinama. Vazduh miriše vlagom, a ljudi strahuju pred grȁdom. Ja hitam drumom, a vjetar povija lozu po vinogradima, kao da hiljade ruku zovu i domahuju s bregova. A Grozdana kaže Grozdanu:

– Grozdane, ako mi grȁd potuče cvijeće, tugovaću cijelog ljeta. O, ako nam potuče feslidžan, neće nam više mirisati postelja!

– Grozdanee! Pričvrsti dobro krov na kolibi, da ga vjetrovi ne odnesu! Ooj, Grozdanee!

A Grozdan sjedi na brijegu mrk i zamišljen i ne sluša riječi Grozdanine.

IV

Poslije podne zašibaše rijetke i krupne kapi kiše po krovu, škljocavo se razbijajući o ploču. Poslije se oču okruglo i sočno puckaranje po lozovu lišću i pljusak se pretvori u huku šumova

i šuštanja. U moju sobu uđe intiman i nasmijan šapat, a zatim zatutnja strahovito u Mrkulji i pljusak udari još bješnje. Onaj crni oblak s planine spuštao se sve bliže i bliže, a kada pade nad selo, zašibaše oštre bobice grȁda, zafrcaše, zaigraše po krovu, po lišću i u huku pljuska zaigra bijesan i strahovit šum, zaigra jezivo i ludo uz gudnjavu brdâ.

Otac postavi izvrnut sadžak nasred avlije. Poslije je pratio svaku bobicu teškim pogledom.

– Bojati se samo da ne potraje duže, – kaže on teškim i sumornim glasom.

– Kad naleti s Mrkulje, opasan je.

– Biće kako Bog dâ, – šapnu majka duboko povezana u bijelu maramu.

Ali grȁd ne prestaje da prašti i huči. Vazduh posta modar. U Mrkulji zagrmi, zatutnji, a otac se uznemiri i majka zaplaka. Puto zatuli tužno i napušteno u kućici. Najednom puče urljavina kao da hiljadama pobješnjelih glasova naleti kroz gorske klance, zahukta, zalaja i provali. Crvena i divlja drȁga bijesno se zaleti niz rutav i bijel potok. Nasta vriska i dozivanje u pomoć, a ona navali još bješnje i strahovitije. Šum drȁge postajaše sve jasniji, a vazduh se izbistri. Nestade crnog oblaka. Samo još zvone šuplja brda i potmulo utišaje jeka u Mrkulji. Drȁga huči kao vodopad.

– Hvala Bogu! – prošapta majka, a otac drhtavom rukom savi cigaretu i poteže duboko dim.

Strah je minuo. Vinogradi su oštećeni, ali nisu uništeni. Odozdo iz sela dopiru glasovi čisti i jasni. Ljudi se dovikuju. Oblaci se razmiču, a sunce se zapali na mokrom lišću. Bistra tišina. Fin i uzdrhtao trepet lišća veze vazduhom krhke i zvonckaste šumove.

Ja i otac idemo u Galaminu krčmu, a Puto kiše za mnom i njuši nam stope. Ulice mirišu. Čujem kako zemlja siše vlagu iz lokvica.

V

U krčmi svi na okupu.

– Evo mi skoro o Ilinudne osamdeseta, a ovoga straha još ne upamtih – kaže dedo Škembo i kradom pogleda po svima da se uvjeri da li mu vjeruju.

Neki su pijuckali i rakiju. Glasovi se lomili i miješali sa smijehom u uskoj krčmi. Izgledalo je kao na slavi.

– Istina, bilo je i grđega grȁda, a i drȁga je ništila njive. Ali ove tutnjave i ovoga straha ne pamti ni kusa vrana, – priča dedo Krivošija, a ostali ga i ne slušaju.

Galamin glas grmi. Ni sami nečastivi ne bi ga nadvikali. A svi piju: liječe strah. Svrzimantija pije najviše.

– Glavno je da se nađe povod piću, pa makar to bio i sam grȁd, – namiguje on Vidi.

Čuo te vrag, a ne Bog, nesrećo jedna!

– Šuti i ne spominji Boga, ako ne želiš da grȁd obije sve do korijena! Pašeš pas svetog Franje, a svakom prvom sjedaš na krilo.

Leko, Bućkuriš i Špica igraju žandara. Špicu zovu špicom iz prostog razloga što liči na špicu, a Bućkuriš je najpoznatiji lažov u selu. Leko gubi, kvari igru i diže galamu.

– Leko, dosta je tog igranja! Sjedi kao čovjek i slušaj kako gorštaci razgovaraju! – Kaže Svrzimantija.

Svi pogledaše udno krčme i prasnuše u smijeh. Gorštaci, zavučeni u svoje grube gunjce, ćutali su cijelo vrijeme kao zaliveni.

Svi se okupiše oko deda Škembina stola i trbuha, samo se Svrzimantija odvoji ustranu i poče da pije sam.

Roda poruči pola litre.

– Još pola na moj račun, – viče razdragan dedo.

Vida priđe Svrzimantiji, a on joj položi ruku na bedro.

– Je li? Kada se može k tebi?

– Ne može od Galame.

– Eh, za dušu ti! – kaže Svrzimantija i pomače ruku malo više.

– Na zdravlje! – viknu Leko, a ostali zagrajaše.

Roda, mršav i izvučen, nadvisuje sve nad stolom. Malo nakrivljen ustranu, kao da stoji na jednoj nozi, uvija glavom i priča o svojoj pokojnoj ženi Jurki. Dedo Škembo bubnja po kuljama i puše kao kravosac, gotov da pukne. Špica naćulio uši, a Leko se krevelji i neprestano toči da što prije nestane u politru.

Uđe Gaja i priđe stolu.

– Ostalo je grožđe! Vido, još pola litra! – viknu dedo, udari rukom po stolu i pobjednički pogleda unaokolo, kao da je on glavom zaustavio grȁd.

– Pola i na moj račun! – pisnu Roda pa iskrivi šiju, da ga svi vide.

– Ne namiguj na Vidu!

– Slomiće ti Galama šiju!

– Ih, ljudi, za mila Boga, što smo se podmladili!

– Znate li šta je novo? – viče Bućkuriš:

U Anđe Čavre ni jedno zrno grȁda nije palo na vinograd. Cijelo vrijeme dok je grȁd padao, ona je gola letjela povrh vinograda kao prava vještica.

– Ćuti, Bućkurišu, i ne griješi duše!

– Pijte, djeco! Bog vas poživio!

– Hajd', u zdravlje! – riknu Galama, a krčma se zatrese.

VI

Naš Puto zalaja pred vratima, a otac se diže na noge.

– Kad se napiju, ne može se s njima, – kaže on, i mi skrenusmo niz ulicu.

Primiče se veče. Gust suton, miran i modar, leži na plavim brdima. Veče je staklena, sedefasta. Nebo modro, duboko. U jasnoj tišini ostaje šum naših koračaja po ulici. Otac se zamislio.

– Treba polivati po drugi put, – kaže on.

Mislio je na vinograde.

Zaćutasmo. I ptice su ćutale u gnijezdima.

– U nas je u zavjetrini pa i ne bi velike štete. A u Joze Ćose jesi li vidio?

Blizu smo Stubline. Otac misli na vinograde, a ja na Ivanku. Vidjet ću je sutra naveče. Čim padne sumrak u kotlinu, zasviraću na dvojnice:

"Ivanka, mlada ženo, ne tuguj za onim što je prošlo.

Drumovima cvatu bijele kupine i miriše feslidžan pod prozorom tvojim. Zar te ne opija više njegov miris?

Sama si, Ivanka, o sama, a noći su tople kao muško milovanje."

A Ivanka sluša moju pjesmu i zamišljena sjedi u dvorištu. Ko li to svira? – pita se ona. Svira li to gore u Krčevini ili na Presjeci?

A kukuruzi šume na njivi, šume u sumraku.

– Juče sam bio u Kamengradu. Modra galica po pedeset para. Šta li misli ovaj svijet, Bog će ga mili znati! – kaže otac.

Ivanka stoji na klancu.

– Dobarveče, Ivanka! – kaže otac.

– Dobarveče! – odgovori Ivanka! i stoji nepomična na klancu.

– Dođi sutra u Starac, Ivanka! Braćemo trešnje.

– Doći ću.

– A jesi li sustala, Ivanka?

– Polako; da niste vi?

I mi prolazimo pokraj Ivanke.

U nas u odžaku plamsa vatra. Otac sjede kraj prozora i zapali na čibuk. Dolje u selu zalaja pas. Naš Puto zareža na avliji, a mjesec zaškilji iza brda, pa zasta u jablanovima. Popci zavrištaše u lozi pod kućom. Niz drum odliježe pjesma, odmače, odmače pa utiša.

Ja iziđoh u dvorište. Lijeno i hrskavo prežimlje blago i šum se šulja u tami. Večernjak zažamori u lišću, a mjesečina se prosu po strani. Noć leži po krajini kao umorna i zadovoljena žena. Nad Mrkuljom zasta oblak i težak, vlažan dah

siđe u kotlinu. Šum se pritaji na granama, a Puto zareža mrzovoljno.

Biće kiše, kažem ja sam sebi. Sutra ću otići Ivanki.

VII

Trešnje se smiju i crvene po vinogradima. Alice i dragane dozivaju se kroz lišće, a crnice obasule granje kao hiljade crnih očiju.

– Grozdane, dodaj mi krošnju! – kaže Grozdana u Čičkovu vinogradu, a krošnja pade i ona se zakikota raskalašeno.

– Grozdane, skini me sa stabla! Zar ne vidiš kako puše vjetar? Grozdane, dragi moj, skini me, odnijeće me vjetar!

A Grozdan je skida i spušta na mrginj i kikot grca i vjetar ga raznosi kotllinom.

U našem vinogradu popela se Ivanka navrh stabla. Vjetar vihori u granama i povija je, a bijeli jašmak i košulja lepršaju i papte oko nje. Ivanka pjeva, a vjetar joj nosi pjesmu niz vinograde, nekoj drugoj pjesmi, čak dolje u Plužine:

Ne mogu ti, dragi, doći.
Ni ulicom mirno proći...

Ivanka misli na mene i kada pjeva, kažem ja.

Vjetar nanosi zalutale glasove, talasa zelena žita i maše lozovim mladicama. Vjetar se njiše u kotlini. Kotlina pjeva široku pjesmu i obijesni krikovi niču po vinogradima.

Od mirisa ljubičice
I mjeseca izdajice...

ponavlja Ivanka, a otac se pojavi u vinogradu.

– A gdje su ti Dôma i Mara? Zar ćemo sami brati? – pita Ivanka s trešnje.

– Otišle su u Kamengrad na rađu, – kaže otac.

– Trebalo je barem zovnuti Grlicu, – rekoh ja tiho, a otac zaćuta i poče da savija granje.

Da, zbilja, trebalo je zovnuti Grlicu, mislim ja, a on, kao da mi pogađa misli, doda:

– Pomoći će nam Jure glavarev. Rekao je doći.

Jest. Upravo mu treba Jure. Pozoblje ih više nego što ih ubere.

Kiša će nas pomesti – kaže otac, i mi dalje beremo.

Ivanka siđe s trešnje, pogleda me ispod oka i poravna haljinu. Iako nisam gledao u nju, osjetio sam kako me omijera.

Brali smo cio dan. Kiše nije bilo, samo mekan i tanak oblak njihao se cio dan nad nama. Predveče, oblak potamni, a iza njega se pojaviše mrki i teški oblaci kao sive planine na nebu. Poslije utiša vjetar, a težak i zasićen mir pade u kotlinu. Zaćutali smo u očekivanju kao i cio kraj. Samo šušanj koji ispuštaju grane zahuknuo bi na mahove kroz smiren i nepomičan vazduh.

Ivanka se pope na trešnju alicu dolje u dnu vinograda i ponovo zapjeva:

Ne mogu ti, dragi, doći...

ali nenadano zaćuta i siđe s trešnje.

Otac sjede na prizidu i zapali cigaru.

Pade večer, a teške i krupne kaplje kiše zadobovaše opet po lišću, zapucketaše, zamirisa zemlja, pa opet sve utiša.

Ivanka zaćutala, pa sve zaćutalo.

Otac prenese krošnje u kolibu, a mi pođosmo u selo.

– Laku noć! – kaže Ivanka i zađe u dvorište.

– Laku noć! – kaže zamišljeno otac, dok sam ja ćutao.

VIII

Vlažna i crna noć pritisnula selo, a ja se šunjam ulicama. Gust mrak crni se na plotovima. Selo diše teško kao prignječena, crna životinja.

Ivanka sjedi sama pod dubom. Sjedi sama, sirota, i podsjeća me na odsječenu granu. Kao da su je istjerali iz kuće, pomislih.

– Dobar večer, Ivanka! Došao sam k tebi, – šapćem ja, a ona ćuti zbunjena.

– Ivanka, što stojiš tu sama u noći?

– Jest. Stojim sama, – kaže ona.

– Da ne čekaš koga, Ivanka?

O ne, ne. Ne čeka nikoga. Noć je tako gluha i crna, pa joj neobično samoj u kući.

Pod dubom mala klupa. Sjedamo na klupu.

– Ivanka, ostaću večeras kod tebe, – šapćem ja i obavijam joj ruku oko struka.

Lišće zaćutalo kao Ivanka.

– Lijepo je ovdje, – kažem ja.

– Da, lijepo. – ponavlja ona.

Noć. Ivanka se diže.

– Hoću li i ja k tebi, Ivanka? – pitam ja, a ona samo klimnu glavom.

Šapat se izgubi u vlažnoj noći, a mi uđosmo u mračnu kuću.

– Ivanka, kako je mračno ovdje kod tebe! Sjedi do mene na krevet! Je li ovo krevet?

– Jest. To je moja postelja, – šapće Ivanka.

– Mrak je. Ne vidi se ni prst pred očima, – kažem ja.

– Da, ne vidi se, – kaže tiho Ivanka i sjeda do mene na krevet.

Oblaci se spuštaju sve niže i niže. Eto ih prolaze pored našeg malog prozora. Vuku se tiho i lijeno kao promočene i šuplje tičurine. Crni su i šire mlak dah oko sebe.

– Kiša će, – kažem ja i zagrlim Ivanku na krevetu.

– Da, kiša će, – kaže nečujno Ivanka. Ona ne umije više da govori.

Prolaze časovi. Udari krupna kiša. U kući posta tješnje i nasmijanije. Ja zagrlih Ivanku i pomilovah joj grudi.

– Ivanka, grudi su ti tople. Zašto drhtiš?

Ivanka ne odgovara više. Ćutimo. Pljusak sve to jači. Vrijeme prolazi.

Kiša je. Sada ne možeš ni otići, – prošapta Ivanka i zasmija se tiho.

– Pa ja i volim kod tebe, Ivanka, – kažem ja.

– Ivanka, znaš li da volim kod tebe? Znaš li? – šapćem joj blizu, sasvim blizu na uho.

Čvrsto je grlim, grlim je svu. Ivanka drhti i grudi joj se talasaju. Poslije grca u grču i predaje se sva.

IX

Podne. Sretam Grlicu u ulici. Pozdravljamo se. Grlica ustaje sa stijene. Koza brsti plotove.

– Grlice, a gdje ti je krava?

– U planini.

I ja idem na rijeku. Gore krševita obala, dolje se provlači kroz vrbe i šumi kroz njive zelena Hučka. Silazim u korito, a stijenje mi se ruši pod nogama. Krš stegao Hučku u svoje tjesnace a ona, zagonetna i osamljena, šumi kadifasto i podatno.

Dani bistri, jasni. Vrućine pridolaze. Podnevi vreli i osamljeni žive u plavom kršu. Nad litice se slegla prestravljena tišina i nešto vrelo i čvrsto, skriveno stenje u klisurama. Neko nečujno dahtanje pada jezivo na dušu, a osamljenost, raspeta u suncu, kao bijela prikaza oteže se do neba. Kroz gole litice promiče plava rijeka i nestaje negdje daleko, daleko u poljima. Nešto gigantsko, divlje, leži u liticama. U njima spava drveni bog i zapanjeno ćuti pritajen mir.

Nenadno naš gospod, zametnut svojom sijedom bradom, u bjelini sav, prođe povrh klisura, udari prstom u najveću od njih, a ona zazvoni, vazduh zadrhta i sve pretrnu od straha, zanijemi.

A tamo, u uvali, modar i uzak vinograd, iznikao iz rijeke i protegnut čak do na sami vrhunac osoja. Preko rijeke, u tamnomodroj pruzi leži mu osjen, a u osjenu opet nebo, jedan bijel oblak i jedan još nesnivan san.

Podne leži u kršu. Negdje spava drevni bog. Mir.

U mojoj pećini trune vlaga, upija se u me i nevidljiva tišina sklapa mi vjeđe. A šum rijeke odlazi nekud u debele hladove, u tišine. Poslije, pritajeno, jedva čujno disanje i mlak dah zastadoše na otvoru pećine.

To je onaj san iz modrog vinograda na rijeci:

Grozdan i Grozdana, u crvenim haljinama, silaze niz modri vinograd. Oni, spletenih ruku, kao dva crvena, velika cvijeta siđoše i zastadoše nad rijekom, a dva crvena mlaza planuše na rijeci.

Grozdanine grudi drhte i trepere u rijeci. Grozdan joj otkopča kopču na haljini: Grozdani spade bijela haljina i srebrna zvijezda zasja u plavoj rijeci.

– Grozdana, što ti drhte noge? – pita šapatom Grozdan, a ona se samo nasmiješi, spušta glavu na njegovo rame i gleda u bijelu zvijezdu na rijeci. Kroz njene plave oči protiče plava rijeka.

Grozdanu drhte ruke. On joj otkopča i drugu kopču, a donja haljina spade na pijesak i na rijeci se zabijeli naga božica, sa bijelom zvijezdom u kosi.

Grozdana je sva naga. Na bijelom tijelu gore joj sunčane zrake, tanke, srebrne.

– Grozdana, što ti drhti dah u grudima? – pita šapatom Grozdan, a ona sva drhti i samo se smiješi, smiješi.

Grozdan kleče i poljubi joj grudi. Grudi planuše kao dva crvena cvijeta. Negdje u klisurama, u suncu, zazvoni bijesan

i razgolićen kikot, zacereka se crven, strastven smijeh i vrisnu. Život se rodi u klisurama kao procvjetao žbun.

Jedan studen val naletio mi je na noge, šapnuo mi nešto škakljivo, probudio me i pobjegao.

Ustajem. Dva jablana pružaju dugačku sjenu preko rijeke. Veče čeka negdje na brdima. Sunce se zaliva krvavim mlazevima, zatim opruži zrake i utonu za Kobilovaču. Poslije pomodri rijeka, a večernje, hladne sjene siđoše sa visokih litica i posjedaše po obali. Jablanovi zašuštaše. Dođe veče.

A ja odlazim s rijeke, koračam ispod borova. Sa smiješkom u duši primičem se selu. Vazduh svjež. Borovi zvonckaju pjesmu šturoga krša. Čujem kako Grozdan šapće Grozdani:

– Čekaj me noćas u gaju. Grozdana! Kad očuješ dvojnice, raskopčaj jelek i čekaj me! O, čekaj me u gaju, Grozdana!

Brda se plave. Veče, božija pjesma, bdije nad selom. U sjeni Mrkulje miruje naše selo kao teško umorno tijelo. Noć pada kao nečujan širok zagrljaj. Negdje u selu zvonca sitno, cilikavo zvone.

X

Trešnje obrane, opustjele. Lišće im žamori umorno i zaboravljeno. Smokve petrovače zore i vise o krhkim granama. Dudovi opadaju, leže i vištaju po dvorištima. Vreo sok kipi i resko ljepljivo vonja u vazduhu. Rijeka šumi i odnosi mi dane. Noću spavam kao klada, a danju, kad ne idem na rijeku, provodim dane na Koravcu.

Danas pred Galaminom krčmom digli smijeh i buku. Leko drži krvava pijevca u ruci.

– Hohoo, bojadžijo, pokazaću ja tebi šta je bitka – kaže Leko, prihvati ga za šiju, zamahnu njim u kovitlac, a on i ne zakrklja. Trup mu udari o vrbu, a glava mu osta u Lekinoj ruci.

– Zar je potrebno da čovjek krvavi nož? Daj čokanj, Vido!

Dođe Krivošija sa krošnjom petrovača na ramenu.

– Ohoo, bratac, sve izbricale! – zaviri Leko i poče da jede.

Stigoše neki gorštaci sa praznim konjima odozdo iz Kamengrada.

– Hee! Tooođ! Hehehee! – povikaše konjima, povezaše ih pod vrbe i posjedaše po klupama.

Podne utišalo. Voda pljuska na česmi. Ržu privezani konji. Neko skriven žamori negdje u vrbama. Galama sjede pred krčmu:

– Ama, koji đavo žamori, pos' mu njegov!

– A šta se tebe tiče, jadni brundo? Crko bi da što ne primijeti, – siknu Vida iz krčme kao zmija.

– Brundo! Je li brundo? Slomiće tebi brundo rebra, sveca ti tvoga! Nećeš ti meni tako odgovarati!

Leko se smije.

– Kasno je, Galama, kasno. Iznemogao si više.

– Zavrnula mu je šijom kao ti pijevcu.

– Gledaj samo kako je rascvjetana, a njemu se vidi kroz uši.

– Vidjelo bi mu se i bolje da su mu oprane.

Padaju zajedljive primjedbe kao ose.

Brđani se digoše.

– Zbogom! – povikaše.

– Zbogom! – Zbogom pošli! – odgovoriše im, a konji zamahaše repovima i zarzaše uz Šeput.

Nasta ćutanje. Galama se zagleda niz drum. Krivošija i Leko legoše na klupu, a Svrzimantija se opruži po zidu. Vrijeme prolazi. Laka omara klati se u vazduhu, a šum česme uspavljuje. Poslije zađe sunce za vrbe, pirnu vjetar s Mrkulje i pokrete utišale grane. Seljaci počeše da izbijaju s rada.

– Što se ovaj izvalio? Ko mu dade da ždere? – kaže neki riđi seljak bez lijevoga uha i munu Leku motikom u slabine.

– Eto pogledaj! Prepolovio Krivošijinu sepetnjaču pa planduje, – odgovara Vida.

Krivošija hrče kao preklan. Svrzimantija se diže. Leko se proteže, pa vrisnu kao parip, a Krivošija se trže, isteže šiju i zinu blesasto.

– Ustaj, Krivošija! Zove te pokojna Jurka.

Leko priđe sepetnjači, a Krivošija žalovito prošapta:

– A, vala, jedi! Nemam ih komu nositi. Da mi je pokojna...

– Na Goricu, pa nariči!

– Ima žena, pobro, da i za noge zapinju. Samo dobra, dobra nema, – viče Galama, donoseći čokanje.

Izbi i guslar Ile, nazva Boga i pridruži nam se.

– Ostani i ti na večeri, Ozrene! Imaćemo černiš i čorbu na pijevcu, – dovikuje mi Vida iz kuhinje.

– Ostani, ostani! Ile će nam guslati, – viču ostali.

Ja pristajem. Pada sumrak, a broj se čokanja podiže. Vrh nas, u vrbama njiše se svjež večernjak. Goveda prolaze na pojila. Grlica prolazi s kozom.

– Grlice, kaži mojima da ostajem ovdje na večeri! – vičem ja, a ona zastade u sumraku, osluhnu pa pođe dalje.

Vidio sam kako je zamakla u ulicu.

Poslije se pomoli mjesec nad Pojilima i zasmija se zemlja.

Mjesec se podiže i siđe u Pojila, a mi izgubismo broj čokanjima.

Po večeri iskupiše se gosti, a Ile uđe u krčmu.

– Mi ćemo ostati ovdje, – kaže Svrzimantija i opruži noge.

Ja sjedim prema vratima. Vidim kako zirka svjetlost i sjene promiču po zidovima. Ile zagusla, a buka se sleže.

Gan-gan-gan,
gan-gan-gan...

Tonovi tugaljive strune dopiru do nas, klate se u mekom vazduhu, postaju sanjivi, pa opet oživljuju. Sjene jednako promiču po zidovima, a Ilina ruka prelijeće u polutami kao krupan, crn pauk:

Odmetnu se Ivan harambaša
U Mrkulju planinu vučiju...

viknu Ile na ono "od" i glasovi mu se sliše sa gudnjavom strune. Ile je pjevao.

– Hoćemo li? – pitam ja Svrzimantiju, a on se zagleda niz put, promisli pa ustade.

Za nama se gube glasovi iz krčme i ostaju u tijesnoj ulici. Idemo ćutke.

– Zbogom! – kaže tupo Svrzimantija i udari nogom u vrata.

Mjesec je išao za mnom niz ulicu. Na Stublini nikoga. Ivanka spava. Pod dubom prežimlje privezana krava i bulji ravnodušno u me.

Kucam na prozor:

– Ivanka, Ivanka! Otvori mi vrata.

Ivanka otvara. Sjedamo na krevet.

– Čekala sam te dugo. Znala sam da ćeš doći, – kaže uzbuđeno.

– Ivanka, mislio sam na te cio dan, – šapćem ja, a ona me steže u svoje tople mišice.

– Danas sam šila košulju i izbola sve prste, – smije se prigušeno Ivanka i unosi mi se sva.

– Zaželio sam te, Ivanka. Sva goriš.

XI

Ljeto. Dani izgaraju, a noći mlake i bijele kao žene. Mjesec se popne nad kotlinu, a kamen vrh naše kuće bijeli se kao oblak zalutao na zemlju. Gaj vrh kuće noću bijel, pun krhkih šumova, a danju, pricvrkao za krš, cvrči kao cvrčak.

Ležim pod dubom na proplanku i osluškujem. Sunce mi bliješti u očima. Posiplje me vreo vazduh. Nešto kao zmija, kao strast izjeda se i sikće na suncu. Tako ležim omamljen vatrom, a gole i pijane povorke žena i crvenih đavola zvone i silaze s brda. Čujem brujanje, vrisku, kikot i draganje. Buncam kroz san.

Grozdan i Grozdana miluju se u gaju.

– Grozdane, odbacila sam haljinu daleko od sebe, iščekujući te nestrpljivo. Plamenom sam zapaljena. Prži me krv. Zagrli me čvrsto, o Grozdane! Miluj me, izujedaj me i smoždi me svu!

– Umrijeću, ako me čvrsto ne zagrliš! – šapće omamljena Grozdana.

Gledam kako cepti Grozdana, sva naga, vrela, povija se i vršiti u Grozdanovu zagrljaju.

Negdje kriknu ptica. Ja se trgoh.

Velik, bijel oblak spustio se nada me. Vazduh se smirio, pritajio. U granje sjeo sparan mir i nepelo se očekivanje. Ni list da trene.

– Kiša, kažem ja i dižem se na noge.

Velik, bijel oblak spoji se s drugim, potamnjelim, iza Mrkulje. Treći im se pridruži sa Ćosine glavice, i sva tri se počeše širiti i pomaljati jedan povrh drugoga. Krupna kaplja kiše pade na list, rasprsnu se i razbi zamrlu tišinu. Poslije druga, treća, i začas ubrzano zabubnjaše po lišću.

Jurim niz glavicu. Široko veselje treperi u vazduhu i šum, nepregledan i širok kao svijet, preliva se kotlinom. Ja vrisnem, a šum proguta ciku.

Pod brijestom je Grlica, mislim ja. Jest, eno je pod brijestom! Čujem kako pjeva. Sama je. Strah je pa pjeva.

Koza se plahnu, izbeči se, pa zameketa. Grlica se strese, pribra, pa zbunjeno osmijehnu.

– Sama si, Grlice? Je li?

Da, sama je. Čuva kozu, kaže. Ćutimo. Ja posmatram Grlicu. Čini mi se da sva treperi, da svaki šum ozvanja u njoj.

– Pada.

– Proći će brzo, – kaže ona.

– A otkud ti to znaš, Grlice?

– Pa znam. U Dragušici nije bilo jeke, a kiša nije naletjela hukom, nego istiha.

Zaćutasmo ponovo. Grlica naćuli uši kao zec. Veliki šum se stišavao. Oblak je prelazio preko kotline.

– Stišaje se, – kažem ja, a ona ćuti i osluškuje.

Osluškujem i ja: šum se gubi, a kaplje prorjeđuju. Najposlije utiša. Razmače se oblak, a kotlina uzviknu, otvori se. Jedva čujan i krhak šum šapuće negdje skriven.

– Zemlja pije vlagu, – kaže Grlica.

Negdje se ču govor. Ona se trže, osluhnu:

– Dôma i Vranjka vraćaju se s rada iz polja.

Osluhnu još časak, pa viknu tanko, a glas joj zadrhta u bistrom vazduhu:

– Dôme!

– Oj! – ču se odozgo s ulice.

– Pričekaj, zajedno ćemo! – i Grlica potjera kozu, okrete se, nasmija pa iščeze.

Ja sjedim sam na panju pod brijestom. Kaplje se cijede s lišća i plamte u suncu bistrim, staklenim sjajem. Na svakoj grani njiše se sočan i nasmijan poljubac. Sjetih se sna o Grozdanu i Grozdani i čuh ih negdje skrivene u drveću.

Grozdana kaže Grozdanu:

– Grozdane, pogledaj kako sam pokvasila haljinu! Sva mi se pripila uz tijelo.

Jest. Haljina joj se sva pripila uz tijelo.

– Grozdane, osuši mi haljinu! – kaže ona, a on joj skide haljinu. Grozdana se kikoće i sav se gaj ori.

Grozdan trese haljinu, a zlatna prašina kapljica prosu se u sunce pretvori u dugu.

Izlazim na brijeg, na čistac. Duga, zabodena u dva planinska podnožja, diže se u veličanstvenom luku.

To je duga iz Grozdanine haljine, kažem ja i hitam na Koravac.

XII

– Šara li grožđe, Andrija?

– Rano je još, prijatelju! Možemo zasad i kupina, – smije se Andrija.

– Zbogom!

– U zdravlju!

A vinogradi vise po bregovima, prošarani trešnjama i mrginjima. Pogdjegdje se bijeli i pokoja maslina. Rosića Kamen crveni se u suncu, a brda stenju pod upaljenom žegom. Uz rijeku bašte Raljevine; u njima miriše vlažna hladovina. Tik rijeke koliba čiča-Krnje.

– Dobar dan, čiča! Ima li lova?

– Hehee, ima, ima, – viče čiča, a rijeka mu odnosi glas. Odmah pod kolibom, na zavijutku, dere voda o liticu.

– Hoćemo li danas u ribu? – pitam ja.

– Ne, danas nećemo, – kaže čiča. Jučer je u Krivom Viru uhvatio pet komada. Dosta je. Grjehota ih je hvatati više nego je potrebno za hranu.

– A kada ne uloviš ni jedne, čiča?

– Onda Bog daje drugu hranu, – kaže čiča. – Eto, grahne mahune; popržiš ih na masti pa su kao riba. Kao da je Bog stvorio ribu od mahune.

Čiča začuta i nastavi da plete vršu od vrbova pruća. Vrša se plete u obliku čunja, zatvor se uvrati, pa kad se riba u nju uvuče, ne umije da izađe.

Krnjo izvadi lulu, a ja mu dodadoh duhan.

– Dobar je u tebe duhan.

– Dobar, dobar, – vičem ja.

– Je li iz vrtla?

– Jest, jest.

Zapalismo. Ja sjedam na stijenu. Voda huči. Čiča plete vršu. Vrijeme prolazi.

– Ti na kupanje? – trže me čičin glas.

– Ti na kupanje, a eto ja sam se posljednji put okupao kad sam odslužio vojsku. Sada, o Ilinudne, biće nešto preko trideset godina. A vi, mladež, ko mladež, – i čiča odmahnu rukom pa začuta ponovo.

Neko pjevuši dolje na obali. Ko li to pjevuši? pitam se ja, ustajem i prikradam se. Jest, poznajem je po glasu. To Grlica pjevuši. Ugleda me pa začuta. Koza brsti u kapini, Grlica se zbunila pa je dozivlje:

– Bâra, Bâra, Bâra! – a Bâra podiže glavu pa zameketa. Ja sjedoh na pijesak.

– Grlice, kupaš li se ti?

– Pa ja nisam muško. Muškarci se kupaju u rijeci – kaže Grlica i sva pocrvenje.

– Gledaj, ovdje nije duboko! – vičem ja neprirodnim glasom, smijem se zategnuto i bacam se u vodu.

I dan prolazi. Ja i Grlica razgovaramo na obali.

– Hajde, pjevaj Grlice! – kažem ja.

Neće; stidi se. A ja bacam kamen u vodu, vrisnem i zapjevam.

– Ništa ne razumijem šta pjevaš, – kaže Grlica.

Poslije gaza po vodi i umiva se. Noge su joj malene i zaobljene. I grudi su joj male, a oči krupne, poplašene.

Ja vadim lulu i pušim. Grlica plete čarapu.

– Grlice, sutra ću loviti ribu sa čiča-Krnjom. Donijeću i tebi jednu. Hoćeš li?

Sjedam do nje, a igle joj podrhtavaju u rukama.

Suton pada. Koza žuri pred nama, zakida plotove i kmekeće.

Ispod starog groblja Koljenja primičemo se selu. Groblje zaraslo u tamne borove. Za nama huči Hučka i u sumraku lijeću šišmiši povrh nas. Negdje šušnu tičurina. Grlica zadrhta.

– Ne boj se ničega, Grlice, – kažem ja i obavijem ruku oko nje.

Grlica drhti kao ptiče. Nešto krhko i preplašeno treperi u njoj.

XIII

Ustajem. Cik zore na Mrkulji. Sumrak se razmiče nad kotlinom. Poda mnom se budi selo. Neka tamna mrlja stoji pred crkvenim vratima: o, Haralampije. Neko se kesi iz tornja i maše nekom. Pijevci se dozivaju selom. Kućice se bude. Tanka sunčana zraka ciknu svrh Kobilovače i zapali se na zvoniku. Glasovì se protegoše i sasušeni kukuruzi zašumiše niz njive kao zli jezici.

Sjedam na stijenu i gledam u selo. Grozdana šapće u kukuruzima:

– Grozdane, kada god jutrom prolaziš ispod naših prozora, ti pjevaš.

Majka mi kaže: "Grozdan, ono on zbog tebe pjeva. Ne idi k njemu u gaj! Iznevjeriće te. Grozdan je nevjeran."

– Jest, pjevao sam ti, – kaže Grozdan – pjevao sam ti: "Grozdano, lijepa djevojko, ljepše je biti i prevarena nego neobljubljena."

Drum se vijuga kroz vinograde. Na drumu Svrzimantija, pijan kao čep.

– Ja se uredio, prijatelju, a? A šta, rećemo, ti misliš o klasicima? Hahaa! Klasici u samostanu, pa samostan opet u klasicima, pa opet žene u samostanu. A ona, ona kurva, bora joj krvavoga! Uh, prijatelju, prijatelju, Ozrene moj! Neka. Svejedno. Upropastila me, pa basta. Ja ti kažem, sve je svejedno, prijatelju. Piješ – crkneš, ne piješ lipšeš. A?

I on udari u strahovit smijeh.

– A sjećaš li se ti onoga, tamo negdje u klasicima? Kako li mu bijaše ime, klin mu ćaćin! Ime mu bijaše, ime? Neka ga đavo nosi! Haralampije! I usnio, kaže, Haralampije da trči, pa kroz pet dana nije smio da zaspi, bojeći se da opet ne bude trčao.

On sjede na stijenu.

– A ja tebi prodikujem? E, neću više. Neću. Nisam ja Haralampije da prodikujem.

– Hajdemo kući. Hajdemo k tebi! – kažem ja.

– Hajde, hajde! – ustaje on i, opirući se oda me, jednako ponavlja:

– Duvne, none, opatice, tice; duvne, none, opatice, tice…

U sobi sve porazbacano, a on, onako obučen, zavali se na neuredan krevet, pa odmah zahrka.

Prilazim polici s knjigama: latinske, grčke, neki naši stariji pisci. Sve ispreturano. Iz svake knjige istrgnuto po nekoliko stranica. Cijela soba vonja alkoholom, a jedna stolica bez noge izvrnuta usred nje. Svijeća dogorjela u svijećnjaku. Stoljnjak poliven vinom. Utisak propasti i bolesne bezbrige izbija iz svakog predmeta.

Svrzimantija, razbarušen, blijed i iznuren, epileptički hrče na krevetu, zbačen i zavraćen. Neka tjeskoba života, tjeskoba očajna davi ispreturanu, uzvištalu sobu. Zrak sunca probi se kroz mutno, prozorsko okno, ali stvari ne oživješe; ostadoše isto onako tuđe i beznadežne kao i prije.

Izidoh u dvorište. Kuća sumorno ćuti, a hiljade vrabaca žamori vrh nje u lipama. Sve zjapi rastvoreno, prazno, a gomila razbijenih boca blješti u dnu dvorišta. Na ulazu stražari star, napola sasušen dub. Na ulici Ivanka. Oslonila na stijenu uprćeno burilo pa počiva.

– Jesi li sustala, Ivanka?

Ona odgovori i priteže uže.

– Kažu da je Svrzimantija svu noć prepio na Koravcu. Nesreća! Meni ga je žao. Upropasti i sebe i imanje, a nizašto, – ljuti se Ivanka.

Ivanka ide preda mnom, a tijelo joj se njiše pod teretom. Ćutimo. Osjećam da je danas hladna i poslovna. Nju bude samo noći. Noću je prava Ivanka. Ona sada i ne misli na mene. Ona misli na Svrzimantiju.

– Zbogom, Ivanka!

– Zbogom! – kaže zamišljena, i mi se rastajemo.

XIV

– Dobro jutro, čiča? Jesi li zapeo vršu?

– Bog dobro dao, prijatelju! Hehee! Danas ćemo pod Brijestove. Vrućina je, pa se riba krije, bježi u hladovinu, – viče on.

Klok, klok, klok! Čiča podiže vršu, zaškilji u nju, a brada mu se zasmija.

Čiča drži vršu, a ja nosim veliki štap, gur, i guram u brijestove žile. Voda nam dopire do pojasa, dere o obalu i klokoće. Pljusnem gurom po obasjanoj površini, i duga zatreperi nad rijekom.

– Hehee! Tako, tako prijatelju! Plahni ti njih malo! – viče čiča.

– Ohohoo! Pobratime, evo ih dvije!

I čiča ih vadi i niže na vrbovu mladicu. Njegovo crveno lice, zaraslo u bradu, smije se faunski, rutavo, a niz staračko tijelo cjedi mu se voda i saliva u jamice.

Poslije prelazimo Brijestove, pa sve uz Hučku.

– Moraćemo se povratiti, – kaže čiča. – Ovdje nastaju dubine. A gore pod stijenom ima je mnogo. Bježi pod Kazane.

– Hvataćemo je na udicu, – kažem ja, i mi se povraćamo niz tok.

Uhvatili smo još tri komada.

Ja na kupanje u vir, a čiča pred kolibu da zgotovi ribu.

Što li nema Grlice? pitam se ja i pretražujem plotove. Kod široke kapine – nije. – Gore u tjesnacu – nije. Čak dolje podno vira oglasi se Bâra. Ja se pritajih. Nešto se bućka po plićaku. Prikradoh se u žbunje. Grlica! Kupa se Grlica. Mali šum u žbunju, a ona se trgne i napne sluh. Najednom joj ruke stanu i preplašen pogled poleti unaokolo.

Ne, nije niko, niko. To se njoj samo pričinja. To je Bâra šušnula u plotini.

I Grlica nastavlja bućkanje.

Grlica izlazi na pijesak. Kapljice joj plamte na krhkom i golišavom tijelu. Drhte joj male, svježe grudi. Mene nešto

peče, suši mi se u grlu. Napeto nestrpljenje napinje me svega. Dah mi se koči u grudima.

– O-o-o!

Nenadano suh šušanj puče mi pod nogama, a Grlica se usplahireno trže i pobježe u žbunje.

– Prijatelju, ooj, prijatelju! Ukupi suvaraka za vatre! Oooj! – dovikuje odozgo čiča-Krnjo.

Sunce zalazi za Mrkulju. Ja ostavljam čiču i odlazim s Grlicom u selo. Ona me ne gleda više onako bojažljivo kao prije. Priča mi o svojoj majci i o djedu u Vrdima. Majka joj zna mnogo, mnogo pjesama i priča, a djeda u Vrdima ima veliku, veliku planinu, u koju nikada sunce ne dopire.

– Noću je strašno u šumi, – kaže Grlica. – Ima mnogo crnih duhova kao u nas u Koljenjima.

Upravo smo prolazili ispred Koljenja. Iz tame su se nadvirivali bijeli krstovi. Neka ptica kriknu, a Grlica se pribi uza me.

– Mama mi govori uvijek da kasno ne prolazim ovuda, – kaže ona.

– A zašto, Grlice?

– Pa tako. Ne valja. Jedne noći posipali su Peru Vrtikapu iz groblja. Poslije se razbolio pa umro.

Bâra žuri pred nama. Primičemo se selu. Nečije krupno, crno goveče stoji nasred puta.

– Lajikova šarulja. Čuvaj se, Ozrene, ubošće! – skriva se Grlica za me.

U selu mrak. Zirkaju svjetla. Zvonca zvonckaju nemirno u tami. Tiho. Čuje se kako, čak gore pod čardakom, srdito reži naš Puto. Neko zapjeva stranom preko Presjeke.

– Pjeva Dôma tetkina, – kaže Grlica. – Izgubilo im se šilježe negdje u Bijelima, pa je još juče otišla da ga potraži.

Dolazimo do Grličine kuće.

– Laku noć, Grlice!

Idem sam. Nebo bistro, zvjezdano. Miriše procvjetao vrijesak. Na našem čardaku svijetle se prozori. Otac sjedi na

klancu i puši. Svjetlaci se žegu po baštama. Mir sjedi pod Mrkuljom.

– Gdje si bio dosada? – pita otac.

– Na rijeci.

– Stojan ti donio neko pismo i novine iz Kamengrada.

– Hvatali smo ribu i pušili lule, – kažem ja.

XV

Sjedim ja na stijeni vrh kuće. Lišće žamori u košćeli. Bukti na zapadu nebo, a brda oko kotline crvene se kao ogromni božuri nekog krvavog boga. Na četiri kraja drže na sebi zapaljena nebesa. Večernja zvijezda plamsa gore u visinama.

Grozdan i Grozdana u crvenim haljinama i užarenih lica stoje zagrljeni dolje u njivama, a u očima im strastveno gori večernje rumenilo.

Grozdana pita Grozdana:

– Dragi, šta ti to tako divlje gori u očima? Mene je strah od tvog pogleda.

– Draga, ne boj se! – kaže Grozdan. – To gori u njima večernja pjesma Božija.

Brda ugasnuše, a zvono zalaja u kršu kao ovčarski pas. Poslije prestade, čuše se glasovi, pa sve utiša.

Haralampije čita molitvu svom pobožnom stadu.

Idem na Koravac. Na visokoj stijeni vrh Stublina sjedi Svrzimantija. U sumraku izgleda kao obješen o liticu.

– Šta ti tu radiš, hej, prijatelju!

– Vladam, – kaže svečano, mahnu rukom kao da blagosilja kotlinu, pa poteže iz boce.

Pio je rakiju. Ja pođoh.

– Pričekaj! Skupa ćemo, – doviknu mi, a bočica ciknu o stijenu.

– Haralampije vlada nad stadom, a ja nad prirodom, – kaže on, pošto me dostiže. – Mi smo jedina prava dva vladaoca u ovoj kotlini.

Pred Galaminom krčmom gori karbidna lampa vrh našeg stola. I dedo Škembo svaljao se odozgo ispod Šeputa da popije koju. A rakija se pije i čejreci mesa više o čengelima. Sutra je dernek. Misa na Gorici. Gorštaci već pridolaze i spremaju konačišta pod vrbama: prostiru sijeno i gunjeve. Iz tame dopire šušanj, šapat i rzanje konja.

Dođe Minda Ženskar.

– Ljudi znate li kakva je razlika između kradljivca Jože i Ženskara Minde? – Kaže Leko. – Jošo se prikrada torovima, a Minda pojatama.

– A ti pljačkaš svijet po mehanama, – kaže mirno Minda i namignu na Vidu.

Škembo se podiže, a Ile zagusla, podviknu, pa zapjeva. Leko se opruži po klupi, a Svrzimantija se zagleda u mrak teško i crno.

– Laku noć! – kažem ja.

– Laku noć! Laku noć! – kažu i oni, napola nemarno.

Selo pospalo. Ivanka spava. Vrata joj nezaključana.

– Ivanka, ustani!

– Čekala sam te, pa zaspah, – kaže Ivanka. – Vidjela sam te večeras u Galaminoj krčmi.

– Ivanka, hajdemo u dvorište! – i ona ustaje.

Sjedimo pod dudom. Pod nama leže njive. Gore duboko, zvjezdano nebo. Šušte kukuruzi u mlakoj noći i uspavljuju nas na debelom gunju. Ivanka gleda zamišljeno niz njive.

– Ne znam šta bih htjela, – kaže ona. – Kad padne noć, nešto pada na me. Nešto bih htjela, a ne znam ni sama šta.

Ivanka se nenadano trza i grli me.

– Ivanka, ja želim samo da sam kod tebe, kažem ja i obavijam ruke oko nje.

Ivanka miriše kao zemlja. Njedra joj zabrekla, a kukovi široki.

– Ivanka, topla si i opojna kao ljetna noć. O Ivanka, Ivanka! – šapćem ja, a ona se lomi, krši.

Svjetlaci blude po noći. Selo je u dubokom snu. Kasna noć. Zemlja se osvježuje i mi se rastejemo.

XVI

Koravac vri šarenim nošnjama, a tijela gore od silne vrućine. Uši da zagluhnu od pjesme i graje. Iz šarenila iskaču crveni fesovi kao makovi cvjetovi. Cio Koravac nabijen narodom, a u sredini, u krugu radoznale svjetine, iskače svakog časa po jedan fes i bijeli jašmak, naizmjence, uz vrisku i pljeskanje dlanovima. Daju takt. Neki par igra orô. Ôro se igra: skaču kao bjesomučnici u krugu. Pri svakom susretu pljesnu rukama, i podvrisne obično muškarac, a katkad i obadvoje.

– Drž' Mate!

– Drž', Ružo! – dovikuju se iz kruga uz opštu graju.

A Mate ucrvenio kao kukurijek, udarila mu pjena na usta kao paripu, i opet se ne da. Vrišti i rže kao ždrijebac i baca divlje poglede na svoju drugaricu Ružu. A Ruži skaču grudi, plamte obrazi i, sva u znoju, ne da se Mati. Pogleda ga ispod oka i osmjehuje se.

– Drž' Mate!

– Drž' Ružo! – sokole ih, a oni jednako drže.

Za jednim stolom sakupljeno naše društvo i dedo Škembo grohće sa isturenim trbuhom:

– Uh, što je uzavrelo pasje uho! Oh, ho-hoo!

Galama i Vida izgubili pamet pa se samo motaju po krčmi i psuju gdje se god susretnu. Moj Puto laje iz svega grla. Ganja Galaminu Garu, praši i dopunjuje pakleni orkestar. Cvrčci nadigli dreku u vrbama, kao da je i njima bila misa, a u krugu se razliježe smijeh i vrišti orô.

Sunce zasjelo narodu u tjeme pa pali paklenim plamenom i vonja znojem. Lica crvena, zapaljena, a košulje prionule uz tijela, pa svrbe i podražuju opći kikot. Pogdjekoji zapaljeni par izgubi se u ulici da se ugasi.

– Vido, daj rashlađena vina! viče Svrzimantija.

– Pod česmu, sveca ti tvog! Kog đavola sjediš u ovom paklu kad ne moraš! – psuje srdita Vida i raznosi boce.

Gomila jednako vri i navire oko česme, a mi samo pijuckamo i posmatramo.

– Ta jednom je u godini dernek na Gorici! – kaže oduševljeno Leko, pa iskapi.

Pjesma odjeknu, a orô prestade. Halka se proširi i svi se uhvatiše ukolo:

Puče puška,
Puče puška
Iz zelena luga,
Puče puška,
i pogodi
I pogodi
Mladoga Ivana
I pogodi.

Zapjevaše u kolu jednoliko, u složan glas, držeći se za ruke i pomičući tri koraka nadesno i dva nalijevo.

Hej, Ivane,
Hej, Ivane,
Moje sunce žarko,
Brže ti mi,
Brže ti mi
Za oblake zađe!

Jedna grupa ponapitih gorštaka zapjeva dolje pod vrbama, za velikim stolom. Pjevaju silno, surovo. Vratne im žile zabrekle brekte, a oči se napele kao da će iskočiti iz duplja.

– Ih, što je pusta planina! kaže Leko.

– A ti ne možeš ni da kmekneš, – dobaci mu Svrzimantija.

– Ništa zato. Mi, barem, imamo pjevače. Eto Krivošije i Minde Ženskara. Čim Krivošija naplati smokve, klade se u deset litara vina ko će bolje da pjeva. Ja sam im dao ideju.

Najednom zarika neko, zarika strahovito odozgo ispod Gorice kao ranjena zvijer. Sve utiša i zamre iznenađeno.

– O, narode! Ooo, narode! – vikao je neko, ubacujući još neke riječi, kao: pospite glavu prahom zemljinim. Ja sam sin gospodnji, i slično.

– Kakav li je ovo opet budalina? Ništa mu se ne može da razumije, – kaže Leko

Glas siđe ispod Gorice. Poslije zalaja reskim i luđačkim smijehom, a srca zanijemiše u gomili. Mi se digosmo. Na kosi povrh Koravca pojavi se sin gospodnji, sav zarastao u crnu, razbarušenu grivu, prljav i pocijepan. Izgledao je kao ludačka zastava. Lijeva sljepoočnica krvari mu preko lica, a na povijenim leđima nosi ogroman drveni krst i konopac.

Gomila se zatalasa. Negdje vrisnu dijete i neka baba zaleleka pa zagrca. Sin gospodnji presta da urliče i zasta na humku vrh Koravca. Svi smo ga jasno vidjeli. On spusti krst i konopac, pa mrmljajući u bradu i blaženo se smješkajući, diže ruke nad gomilu i poče da dijeli blagoslov.

U zapaljenoj tišini, nenadano vrisnu nečiji glas iz gomile:

– Uklonite mu se s puta! To je ludi raspop Melentije. Hej, čujete li!

Gomila se plahnu, a Melentije se ukoči, kosa mu ustade, oči zasvijetliše, pa opet riknu kao ranjena zvijer, dohvati krst i konopac, pa jurnu na gomilu.

– Eno nečastivog u njemu!

– Drž'te ga, ljudi! Drž'te ga!

– Potra narod!

A Melentije jurnu kroz gomilu, kroz vrisku i komešanje. Krst struže o zemlju, a oblak prašine diže se za njim. Iscijepana mantija vijori u stotine barjaka. Proleti kao strašna sablazan, kao prikaza u suncu i surva se dolje na veliki drum, u oblaku prašine.

Svjetina za dugo ne dođe k sebi.

Neki starac, gorštak, progovori odnekud iza nas. Niko ga nije ni primijetio do ovog časa. Sjedio je na stijeni, riđe brade i pocijepana fesa.

– On je iz mog sela, iz Križana, – kaže starac. – Prije dvije godine, kažu da je poludio u crkvi. Došao odnekud iz svijeta, pročulo se selom da je raspop pa poludio. Eto ti. A nečastivi ga spopada, bože me oprosti, najčešće ovako uz velike vrućine. Poznajem ja njega dobro. On je iz Križana, – završi starac i obori glavu.

Svrzimantija je posmatrao starca, pa najednom, kao da se nešto, davno zaspalo u njemu probudi, nategoše mu se bore na licu i među očima mu skoči mrk čvor. Kretnje mu postadoše nervozne, a čaša mu zadrhta u ruci. Poče da pije naiskap.

Svi smo ga posmatrali i niko ne prozbori ni riječi. Gomila se pokretaše i žamor postajaše sve življi. Ali još se niko ne usudi da zapjeva ili zaigra. Tek negdje pred zalazak sunca ču se pjesma, isprva nesigurna, pa poslije zaori. Opet se zaigra orô i mladež zaboravi na ludog Melentija. Samo je Svrzimantija pio kao smuk i ćutao kao bezdan. Nije mogao lako da se opije. Pogledao bi zagonetno negdje ustranu da opet metne oči u crno vino pred sobom.

Mi smo tiho ćaskali. Nenadano se trže Svrzimantija i ludački zasmija. Nama zadrhtaše srca.

– Hahahaa! Na, ispij, starče! Ti si mi prorekao sudbinu! – viknu on.

Ali starca nije više bilo. Nestao je neprimjetno kao što se i pojavio.

XVII

Sjedim na stijeni vrh kuće. Cvatu šipci i sva se bašta crveni. Grozdana, sva bolna od želje, sjedi u bašti i čeka Grozdana.

– Bijelim platno i nemirna sam po cijele dane, – kaže mi ona – Još od jutros me neprestano dozivaju iz bašte crveni cvjetovi šipaka, a ja ne mogu u baštu, jer bijelim braći platno.

– Cvjetovi gore na suncu kao smijehovi crveni i sva se bašta smije vrelim, crvenim smijehom, a ja ostavljam platno, silazim u baštu i mislim na nj.

– Gdje si tako dugo? – pita me majka. – Što ne paziš na platno. Vjetar ti ga nosi. – A ja i ne mislim na platno. Ja mislim na njega, na Grozdana.

Majka me pita: "Grozdana, što si večeras tako crvena u licu?" – To je, majko, od crvenih šipkovih cvjetova, – kažem ja i okrećem glavu.

Sumrak podmuklo tinja u crvenoj bašti. Čujem Grozdanin glas. Sa naše kuće diže se miran pramen dima u plavi vazduh i laste kruže nad crnim odžakom. Grozdana više ne plače u bašti. Stranom zvonckaju zvona. Goveda silaze s brda.

Što li ovo radi Grlica, mislim ja. Odavna je nisam vidio.

Noć, a ja sveudilj sjedim na stijeni. Hladan vjetar silazi s Mrkulje. Dolje, u selu, lupnu nešto šuplje, drveno, pa sve zaćuta.

Ustajem. Idem Ivanki. Puto odriješen. Šulja se za mnom niz ulicu.

– Ivanka, zaželio sam te, govorim ja. Živim sam na čardaku, pa sam te zaželio. Puto ne reži! Ušuljaćemo se Ivanki kroz prozor.

– Ko je? – trže se Ivanka na postelji, a Puto zalaja.

– Ćuti, Puto, ne budi Ivanku! – šapćem ja, sjedam na krevet i ćutim. Poslije otkrivam s nje pokrivač i milujem joj grudi.

– Ivanka, miriše feslidžan pod prozorom. Osjećaš li mu miris?

– Osjećam. Večeras sam ga zalijevala, – kaže Ivanka, ovi mi ruke oko vrata i proteže se u krevetu.

– Ivanka, Ivanka!

Ona se čudno smije. Pokrivač spada, a Ivanka se savija oko mene.

– Ivanka, vrela si kao vatra, – šapćem ja, a ona me i ne čuje.

Noć, odlazi. Pijevci se dozivaju.

– Ivanka, sviće. Vrijeme je da se rastajemo, – kažem ja, a ona se samo smiješi, smiješi se čudno i pripija uza me.

Šta li je noćas Ivanki, mislim ja. Udovi joj vreli, podrhtavaju, a ona se samo smiješi, smiješi se čudno i pripija uza me.

Zora blijedi u oknu. Pijevci učestali.

– Zbogom, Ivanka!

– O, ne idi još! Ne idi! – kaže ona. – To se noć bijeli u oknu. Ostani!

I ja ostajem.

Sviće dan. Ja ćutim. Ivanka duboko diše. Spava. Puto me čeka pred kućom. Žute se njive. Selo se budi, a vrh Mrkulje krvavo se zlati u nebu.

– Zbogom, Ivanka! – kažem ja tiho da je ne probudim, a Puto mi njuši u pete.

XVIII

Noć krhka, jasna. Sjedim sam u vinogradu pred kolibom. Čekam Svrzimantiju da vrebamo kradljivca. Već nekoliko noći neko se navadio pa nam krade rânjak.

Zrikavci zriču krto u lozi. Tišina. Ja pušim lulu i sjedim na ploči. Čuh šušanj, pa bahat kroz lozu. – Svrzimantija.

On sjede ćutke i spusti bocu kraj sebe.

– Rakija?

– Rakija.

Ćutanje.

– Gucnućemo koji put. A? Pravi je grom, – kaže on.

– Da, gucnućemo.

Ja iznesoh gunj iz kolibe.

– Nije ni čudo što vas obilazi, – kaže Svrzimantija. – [..]njak vam na brijegu, pa uzreo prije nego ičiji. Uslačalo se čovjeku, pa basta.

Sjedimo na gunju i guckamo istiha. Svrzimantija napne uši, zagleda se niz vinograd, pa osluškuje. Poslije se zamisli, pa ostane u istom stavu.

Mjesec proviri iza brda. Zrak pade na brijeg, a zrikavci zazrikaše složno, u jedan glas.

– Znaš šta, Ozrene? – trže me Svrzimantija.

– Šta?

– Kako zrikavci pozdraviše mjesec. Sigurno misle da je on bog.

– Može biti, – ja se osmijehnuh.

Svrzimantija se smrče, i opet nasta tajac.

– Čudna je to stvar, – nastavi on nešto docnije.

– Što čovjek duže živi u prirodi i posmatra je, sve to više sumnja.

– U šta sumnja?

– Pa u sve, – kaže on sasvim prosto. – Sumnja u Boga, u svece, u đavole, u sve. Ko će ti znati ko ima pravo: mi, ili ovi zrikavci? Vrag će ga znati! Može biti da mjesec i jest bog ili, recimo, božje oko. Eto, ja sam koješta učio u školama, pa sam sve pozaboravljao, živeći u ovim brdima i pijući rakiju. Ja kad vidim da me žabac posmatra, a on katkad veoma čudno gleda u čovjeka, ja pomislim da on, može biti zna sve tajne zemlje i vasione.

Ja se poklonih pred ovom dubokom filozofijom mog prijatelja Svrzimantije i ne mogoh mu protusloviti.

Pun mjesec visio je sad nad brdom. Kao oštrica ogromnog noža, jasno se ocrtavala tamna silueta brda. U mjesečini je bilo nečega pusta i osamljena, a svuda unaokolo polegla tišina po blijesku loze i po vinogradima. Daleko na obzorju crnio se čopor borova kao zloslutna mrlja. A mi smo ćutali i očekivali.

– Gucni malo. Ovo razbija osamu, – kaže Svrzimantija.

Gucnusmo. Ja zapalih lulu, a on savi cigaretu.

– Eto, tako sjediš. Sam si. Noć. Mjesečina. Tišina. Samotinja, – govori on, – a nešto te zazebe u srcu i postaješ nesiguran i plašljiv. Pomišljaš na stotinu čudovišta kojima si se trista puta podsmijehnuo, a sad ti, eto, izgleda moguća. O, koliko li me je mučila ova samotna tišina! A ja gucnem, i eto spasa! – i on mi pruži bocu.

I naš razgovor bio je osamljen. Dolje pod nama, duboko u kotlini, spavalo je selo. Mi se opružismo po gunju, a vjetar zašišta u lozi. Noć se razlijeva pod nama. Zvijezde drhte u mjesečevoj maglini.

Svrzimantija poče da pripovijeda o životu u selu:

– Ne bješe mi sve ovako pusto dok bijah nešto mlađi. Barem sam volio žene. Smrkni se, a ja pritegni opanke, pa u Polog, u Giljanje, Mrljanje, Grabljan, i još dalja sela. Sve su me djevojke poznavale.

Tako u Grabljinama bješe neka Ruža Alepina. Ludovala je za mnom. Sastajali bi se u sijenu, u pojati. Nikad nisam vidio onakve žene. Luda, kažem ti. Lomi se, previja, vrišti, grči. Rekao bi, eno, sad će izdahnuti! A grudi, Ozrene, jedre, pa drhte, i nikad im dosta milovanja. Ih! Čudne su ti žene brate? Kladio bih se po stotinu litara ove prepeke da je tako.

– Eto, tako mi jedne noći…

Dolje, u dnu vinograda, ču se šum u lozi. On zaćuta. Pritajismo se i načulismo uši.

– Tu je, – šapnu Svrzimantija i utrnu cigaretu.

– Pustićemo ga malo bliže. Ne boj se! Naš je, – kažem ja.

Šum je bivao sve bliži, a mi sve nestrpljiviji.

– Samo oprezno, ispod trsova! – komanduje Svrzimantija. – Kad on zašušti, a ti se pomiči.

Dadosmo se na lov. Šum je bio sasvim blizak. Nenadano iskrsnu pred nas nečiji veliki pas, zastade iznenađen kao i mi, trže se, pa potrča niz lozu. Mi ostadosmo osluškujući. Dolje, u dnu vinograda, neko skoči sa prizide i izgubi se u noći.

– Vidi se da je stari majstor, – kaže Svrzimantija. – Zna Joša šta radi. Ovo je njegov pas. Ne zna se koji je veći lopov; gazda mu ili on.

I mi se povratismo pred kolibu.

– Ne boj ga se više noćas. Možemo mirno spavati. Potražiće sebi Joša zgodnije mjesto, – kaže on, i mi se opružismo po gunju.

Boca iskapljena. Svrzimantija pogleda da nije što preostalo: gucnu.

– Upravo tri kapi. Ih, šteta! – kaže on i zavitla bocu preko mrginja.

Ko će je nositi natrag. Dok je rakije, biće i boca.

Kroz vinograd pirka svjež vjetar. Pijano šumi i priteže nas k zemlji.

– Ozrene, daj još koje ćebe! Biće hladno pred zoru.

XIX

– Poljubio sam Grlicu!

Sjedimo u stijenama na izvoru Hučke. Vrh nas visoka, divlja stijena i planina, a mi kraj izvora u hladovini, kao u bunaru. Ispod ogromne pećine bije studen dah, a ispod šupljih litica provlači se i ruši voda dolje niza stijene. Tiho. Bâra brsti. Mi sami. Grlica pjevuši, pa zaćuti.

– Pjevaj, Grlice!

– Nešto me zastudi, – kaže ona. Neko je preletio povrh nas.

Napesmo dah. Hučka šumi u pustim liticama i šum joj neobično odgovara u kršu.

– Evo, ovdje na ovoj stijeni vile su istukle Čavarušu.

– Koju Čavarušu?

– Neku staru Čavarušu, – kaže Grlica. – Mlatila rublje pratljačom, a vile sišle, uzele joj pratljaču iz ruku i premlatile je. Sišle su eno iz one pećine.

Vrh nas, gore visoko, na plavoj stijeni zja crven i neprilazan otvor.

– Kada utiša noć, čuje se čak gore do u Kalačine kako motaju svilu na vitlove, – kaže Grlica.

– A kakve su vile, Grlice?

– Hahaa! Bog s tobom, pa zar ne znaš? – čudi se ona. – One su lijepe djevojke. Kose su im zlatne, a haljine od bijele svile. Samo im je jedna noga kozija. Po tome se i poznaju.

Grlica se provera kroz stijene da naspe vode u tikvicu. Tikvica grca. Pljusak odliježe pod stijenom: Grlica se umiva.

– Grlice, sjedi ovdje do mene! Tako.

Grlica sjeda. Oko pasa joj obavijam ruke. Slabine joj zadrhtaše, a obrazi planuše. Poljubio sam je. Čuo sam kako joj krhko udara srce i strepe male, preplašene grudi.

Grlici treperi suza u oku. Ustajem sav zubnjen i bacam stijenje u izvor. Jeka se prolama, a Bâra kmekeće na stijeni i gleda me poplašeno.

XX

Grlica, sa Bârom, skriva se negdje po potocima. Tražim je u gaju: nema je. Pretražujem obalu Hučke: nigdje nikoga. Gdje li je to Grlica, Bože moj? pitam se i svraćam u Ivankino dvorište.

Svaku večer sjedim na stijeni i gledam u dolinu. Mrk i crn oblak nad kotlinom. Pada mrak, a dolina se pretvara u crno, šuplje džinovo oko. Noć utišala. Očekuje kišu. Mnogo pada ove godine, kažem ja tiho i osluškujem pritajeno kao noć. Ja sam napeto uho u dubokoj noći. Bog me posmatra odnekud iz tame svojim prodirnim pogledom. Negdje leži širok uzdah. Noć. Duboka noć. Mir.

A oko ponoći, pjevaju kaplje po mom krovu i uspavljuju me. Pričaju mi priču o Grozdanu i Grozdani. Pričaju mi o Grozdaninu kikotu.

Ujutru sva kotlina umivena. Bistrina se smije u vazduhu. Gore u krčevini krče težaci. Dvoje djece penje se uz prisoj. Sitni su kao mravi.

– Heej! Uuuu! – zvoni dozivanje i vriska. Krass-krass--krasss, laju krasne o ledinu. Vazduh zvonak kao boca. Na Koravcu vrhovi jablanova miruju u visinama.

Sunce odskočilo, a ja pred Galaminu krčmu. Leškarim pod vrbama, a podne se primiče i razmahuje vrućina. Čujem razgovor gore u krčmi. Vida razgovara s Mindom Ženskarom. Ulicom prolazi Dôma.

– Eno Dôme, – kaže Minda. – Grudi joj strše kao praljci.

– Oblizuj se ti kao mačak oko džigerice! Tu ne zabode šape.

– Ih, što je prigrijao Ilija! Uhvati čovjeka u ulici pa kao na ražnju.

– Čuješ, Minda?

– Čujem.

– Znaš li s kim sam je neki dan vidjela?

– Dômu. S kim?

– S Antom Stipinim. I zaručila se, kažu, s njim.

Zaćutaše. Česma pljuska. Dolje u baštama čuju se udarci motike. Bumbar zvrnda negdje u tišini.

– Hahaa! Biće joj kao i tebi. Vido, sjećaš li se one noći u ogradi? Ih, što li si me vukla za nos!

– Sam te je đavo vukao, – odgovara Vida iz krčme.

– Sve kažeš: sutra, sutra. A ja još nevješt, početnik, sve do one noći u pojati.

Vida priđe prozoru:

– Čuješ, Minda, đavo će te odnijeti! Ako ćeš o tom da pričaš, a ti uđi u krčmu!

– Vidi ti nje! Uđi u krčmu, kažeš. A znaš li ti da mi sada samo Dôma koprca u krvi. Ih, grudi kao praljci! I tvoje su nekad iste bile. Joj, Minda, slatki Minda, kažeš i sama mi padaš u krilo. A ja ti šapćem na uho i ti daješ sve. Sva drhtiš kao jasika.

– Minda, ulazi u krčmu, molim te!

– A ti, gdje ćeš pa za starog Galamu.

– Minda!

– Uuuu!

– Minda, ulazi!

I Minda ulazi u krčmu. Pred krčmom tišina. Ni daška vjetra u lišću. Sa zatvorenom knjigom pod glavom ljenčarim pod vrbom. Začu se bijesan i prigušen kikot, a poslije ludo orgecanje po krčmi.

Podne je, kažem ja. Nema ni žive duše na ulici.

XXI

Već nekoliko dana ne idem na Koravac. Predveče sjedim na stijeni sve dok sunoća. Poslije do u kasnu noć hodam po dvorištu. Slušam kako se kroz lozu i smokvovo lišće provlači lak i sanjiv vjetar. Toči se mjesečeva maglina. Kućice, razasute po kotlini, blješte se tajanstveno. Toranj se nadvio nad selo, naćulio uši pa osluškuje.

Jutrom ustajem rano. Rušim kamenje niz brdo i vičem iz sveg glasa.

Ivanku ne viđam. Grlica dolazi u nas.

– Grlice, ideš li na rijeku?

– Ne idem. Mama je bolesna.

– Dođi u gaj, Grlice! Nasjeći ću ti Bâri košćelovine.

Da, doći će. Već nekoliko dana da nije koze valjano nabrstila.

Dođi, Stojane, i odloži motike u šupu. Motike zveknuše, a Puto zareža.

– Poručio ti Svrzimantija da dođeš na Koravac, – kaže on. – Mnogo prije posljednjih dana. Vida kaže da je poludio.

Veče. Šta li radi ovo Ivanka? mislim ja i pušim lulu.

Duboka noć. Negdje u klisuri ćuče ćuk usamljeno.

XXII

Budim se kasno. Krvava sunčana zraka pari mi oči. Cvrčci vriju u lišću. Vrućina se razmahuje, a ja u gaj. Smola miriše u pritajenoj tišini. Siječem brstovinu. Udarci kosora odliježu kotlinom.

Neka odliježu, mislim ja. Grlica će čuti udarce, pa će doći u gaj! Granje pada i pokriva zemlju. Ja prestajem. Kotlina utišaje. Poslije kmekeće Bâra. Grlica dolazi.

– Evo granja, Grlice!

Ona se samo smiješi.

– Hoćeš li mi pjevati, Grlice?

Da, pjevaće mi. Samo ne može danas. Majka joj je još bolesna.

Sjedamo pod brijest i slušamo dreku crvčaka. Grlica plete čarapu. Bâra brsti, a ja pričam. Pričam dugo o životu u gradu i Grlica mi ništa ne vjeruje.

– Ti to sve izmišljaš, – kaže ona i smije se postiđeno.

Ja joj se primičem, a ona, sva zbunjena, pogrešno plete čarapu. Grlim je, a ona plamti. Igle prestaju zvonckati. Grlica zatvara oči i sva se predaje.

– Grlice, ti me se više ne bojiš. Je li?

O, ne. Ne boji me se više, kaže njezin smiješak kroz poluzatvorene oči.

Otkopčavam joj jeleče i šapćem na uho:

– Grlice, grud ti je mala i jedra. Hoću li je poljubiti?

Grlica zatvara oči i sva strepi podatno. Ja je čvrsto uzimam u naručje. Poljupci joj prže kao žerava. Omamljena je. Govori nešto nerazumljivo i sva cepti kao preplašeno tiče. Tijela nam gore kao smola u gaju.

– Grlice, otvori oči! Hoću da ih vidim! – kažem ja, a ona otvara oči i neki nasmijani sjaj gori u njima.

Tišina miruje. Čujem kako nam biju srca. Poslije ustajemo zbunjeni.

– Grlice, zar ti ne znaš ko je to Grozdan i Grozdana? – pitam ja, tek da nešto rečem. – To su vječiti ljubavnici. Grozdan i Grozdana. Hoćeš li da ti pričam o njima? Sjedi do mene i slušaj!

I ja pričam:

Davno, davno živio je u ovim stranama jedan narod, a nazivao se Bogumilima. Bili su to dobri ljudi, a kada bi ko od njih umro, metali bi mu na grob po onu jednu veliku stijenu, jednu od onih što se i dan-danas bijele dolje na Radešu. A onaj najveći stêćak, urešen cvjetovima, to je nadgrobni nišan kneza Trpimira.

I tako u kneza Trpimira bila kćerka Grozdana, a najljepši momak u selu zvao se Grozdan. Najbolje se bacao kamena s ramena, a iz lova se nikad nije prazan vraćao svojoj kući. Bio je siromah. Imao je staru majku, jednu njivu pred kućom, veliku kamenu posudu za kišnicu i žrvanj pod dubom u dvorištu.

I tako se oni voljeli, Grozdan i Grozdana, a knez Trpimir ni da čuje za to. U predvečerje sjedjela bi Grozdana u vinogradu pod kućom i slušala kako Grozdan, čak na drugoj strani sela, svira samo njoj, Grozdani, i čezne za njom.

– Lijepa Grozdano, – svirao je on – o, da si kćerka i crnog vraga i samog vukodlaka, uveo bih te u moju kuću i bila bi sretnija nego u dvoru tvog oca bogatog.

– Grozdano, lijepa djevojko, prolaze opojna proljeća i site jeseni, a ja uzalud sviram na moje dvojnice, sviram tvoje najmilije pjesme i sa zvijerima se borim da zaboravim na tugu svoju.

Grozdano, ljepa djevojko, jesi li srca kamena, ili ti kneževski ponos ne da da ljubiš sirotana Grozdana?

– Cvjetaju ljubice, a ja tugujem. Zore vinogradi, a ja samujem. O lijepa Grozdano, svisnuću od želje za tobom!

I vračara Domulja slušala je dugo ovu tužnu pjesmu, i pogledala u čini i saznala sve.

I tako jednog dana, Domulja pođe u kuću kneza Trpimira i zateče Grozdanu gdje tuguje u bašti pod smokvom.

– Dobar dan, Grozdano, lijepa djevojko! – reče joj vračara Domulja. – Što si tako tužna? Reci baki da te izliječi! Jer ja liječim od svakog uroka, svake tuge i bolesti. Grozdano, lijepa djevojko, ja znam: ti voliš Grozdana, moga susjeda, najljepšeg momka u selu, što najdalje baca kamena s ramena i nikad se prazan ne vraća iz lova.

Tako je govorila vračara Domulja, a Grozdana je pristala da se potajno sastane sa Grozdanom, čim vračara upita za savjet Zmijskoga Cara i napravi čini.

Tako ja pričam, i još više, a Grlica sluša bez daha, dok pada sumrak i večernje sjene liježu pod brijestove u gaju.

– A sada, Grlice, vrijeme je da idemo kući, – kažem ja. – Sutra ću ti pričati šta je rekao Zmijski Car. Dođi na izvor!

I Grlica ustaje i cijeloga je puta zamišljena. Na klancu je grlim, a ona šapće:

– A je li, Ozrene, hoće li se oni zauvijek voljeti.

XXIII

Sutradan Grlica dolazi na izvor, a ja pričam:

– I tako vračara Domulja ode Zmijskom Caru, ode mu pravo u njegove dvore.

– Vračaro Domuljo, znam što si došla, – reče joj Zmijski Car. – Gledao sam kroz šuplju medvjeđu glavu u utrobu vukodlakovu i sve sam saznao. Ništa ti ne koristi ako mi ne izliječiš mog prvog vojvodu crnostrika Ljuticu i junaka Poskoka. Zadobili su krvave rane u borbi sa cijelom četom blavora Kuse. Eno ih sada izdišu u dvorani, a dvore ih tanke prisojkinje i ljuto cvile nad njima da mi se srce cijepa od žalosti.

I vračara Domulja ode po trave čudotvorne i ljekovite i kuha ih za tri crne noći, za tri gluha doba, u loncu od ilovače, pa ih odnese Zmijskom Caru da njima liječi svoje junake.

A kada junaci ozdraviše, Zmijski Car pozva vračaru Domulju i reče joj:

– Čuj me, vračaro Domuljo! Ti si spasla moje prve junake, vojvodu Ljuticu i junaka Poskoka, a tvoji ljubavnici neka se ljube vječno, sa svim ljudskim slabostima i slastima.

To reče i nestade ga, a Grozdan i Grozdana, istoga časa, postadoše nevidljivi svakom u selu osim vračari Domulji.

Knez Trpimir umre od tuge za svojom kćerkom, a majka Grozdanova isplaka očinji vid za jedincem Grozdanom.

Grlica naslonila glavu na moje rame pa sluša. Zaćutali smo. Hučka šumi u stijenama. Grlica, krhka kao trska, sva u mom naručju.

Najednom odskoči iz mog krila, sva pocrvenje pa poblijedi. Jure glavarov stajao je na litici i zlobno nam se kezio.

XXIV

Žege ispržile zemlju, pa voda na Koravcu curi kao s lista. Zemlja popucala od žeđi, a lišće plane pa opane. Danju bezizlazna mlitavost. Kokoši vrataju, a u našeg Pute krvave oči. Noći mlake i pijane.

U brdima zavlada žeđ i bezvodica, pa na Koravcu otimačina o vodu. Pojila zasušila, a blago se gura i tuče rogovima oko korita.

– Gonite ih na rijeku, smetenjaci Božiji! Pocrkaše vam od žeđi, – viče Svrzimantija.

– Ne može se preko tuđih irada, a virovi daleko.

– Eh, daleko, daleko. A vi pustite da vam blago skapava.

Vinogradi zriju, a ja na rijeku. Živim nepomućeno i hvatam ribu sa čiča-Krnjom. Ležim na pijesku podno kolibe, a neki glasovi pridolaze uz vodu, sve plićakom, dok se ne ču smijeh pa glasan razgovor. Seoski momci provode praznik na kupanju: liježu na pijesak podno mene i razgovaraju o djevojkama.

– Znate li koga sam neki dan vidio dolje pod Brijestovima? Maru Lekića. Obukla neku dugačku košulju do članaka pa se bućka u vodi, a ja na pijesak. Andro, idi s pijeska, molim

te! – kaže ona. Idi! Studena je voda; da se malo zagrijem na suncu. – Pa hodi, grij se! Ko ti brani, kažem joj ja. A nje stid, sve dok joj ne dodija studen. Iziđe, a košulja joj se pripila uz tijelo, pa kao gola. I odmah pobježe. Samo se okrenu, nasmija mi se i nestade je u vrbama.

– A ti stojiš kao slijepac. Ljudi, kao da ga gledam, – reče drugi glas.

– A što bi joj ti?

– Mari? Idi, budalo!

Ostali zagrajaše, a treći nastavi:

– Mene u Giljanima pozna svaka djevojka. Čudne su vam te planinke! Jedre i snažne, dopuštaju, čini ti se sve, pa kada upravo misliš – evo je! – a ona te zbaci sa sebe kao vreću.

– Poznaješ li ti Matiju Petljanovu.

– Koju Matiju?

– Onu ispod borova.

– A, ha, onu dugačku. Poznam.

– E, pošao ja preklani sa Jerkom, pošao prvi put djevojkama. Noć tamna. Ne vidi se ni prst pred očima, a ja i Jerko privukli se pojatama. Pas zalaja, a neko iz kuće. Matija! – šapnu Jerko pa se izgubi dolje u njivama. On ode svojoj djevojci, a Matija ravno k meni.

– Šta ćeš ti ovdje? – pita ona, a ja ni bijele ni crne. Zapeo kao nijem.

Nasta urnebesan smijeh i vika. Poskakaše u vodu pa, vrišteći i udarajući obijesno nogama o bujicu, otplivaše niz tok.

Ja ostadoh sam na pijesku. Rijeka mi blješti u očima. Hvata me san. Čuh tihe i brze korake. Grozdana se naže nada me. Zubi joj bijeli, a plave oči nasmijane, zavodne.

– Grozdano, što si ostavila Grozdana? – pitam ja.

– O, ne. Nisam ga ostavila, – kaže ona. – Grozdan je nevjera; obilazi sela i vara djevojke.

– Ozrene, što spavaš sam na pijesku? Ustani i pođi sa mnom u moju skrivenu kolibu! – šapće Grozdana, sva preplanula od sunca.

– Hoću, Grozdano, – kažem ja i smijem se.

Kroz otvor haljine vidio sam joj ružičastu grud.

Koliba je malena i sva zarasla u bršljan. Kako li prije ne vidjeh ovu kolibu! Čudim se ja, a Grozdana se smiješi, pogađa mi misli.

Ulazimo. Koliba sva plava.

– Grozdano, tvoje je tijelo ružičasto, a koliba ti je sva plava, – kažem ja.

– To je od sunca, – šapće Grozdana, zavodno se smiješi i sjede mi na krilo.

– Ozrene! Gdje si ostavio gur? Ooj! – dovikuje čiča-Krnjo i budi me.

Ja ustajem. Spremam se u lov.

Znaš, Ozrene, juče dođe onaj zelembać, lugar, pa mi kaže: "Čiča, kaže, zabranjeno je loviti ribu bez dozvole." Kakve dozvole, Bog s tobom, kažem ja opet njemu. Zar zna riba šta je dozvola? I stari su naši lovili bez dozvole, pa je ribe uvijek bilo. Ko kad je Bog daje.

– Neka samo čeka dok me uhvati. Hehee, moj zelembaću! – nasmija se podrugljivo čiča-Krnjo i mi zagazismo u vodu.

XXV

– Krivošija naplatio smokve, – sreta me Leko na ulici sav procvao od sreće. – Danas treba da pane odluka. Hajde!

– A gdje si ti pošao?

– Ja? Po te. Svrzimantija ne dozvoljava da se otpočne bez tebe. Okladili se u deset litara.

– Pa jeste li vi poludjeli? Ko će vam na ovoj vrućini sjedjeti u krčmi? Vidiš li da se izgori, – kažem ja.

Vida sve natopila vodom. Hladno je kao u trapu. Jest, poštenja mi!

Eh, tvoga mi poštenja! – mislim ja i mi skrećemo na Koravac.

Uđosmo u krčmu. Zablještale mi oči na suncu, pa nikoga ne vidim. Iz tame nas podzravljaše. Vlaga vonja i prozori pozatvarani. Galama sjedi za tezgom. Svrzimantija me dozva k sebi.

– Sad će početi, – kaže on, nekako tiho i svečano.

Leko sjeda za sto do Minde, deda-Škembe i Krivošije. Svi ćutimo, samo se čuje teško deda-Škembino disanje. Kao da tanka pila prolazi kroz srčiku drveta. Mi očekujemo, a pjevači se ustručavaju ko' će prvi da otpočne.

– Hajde, djeco, počinjite. – viknu Galama.

– Ja ću prvi, – kaže Minda prigušeno.

On se izmače na kraj stola, zatraži čašu vina i gucnu. Njegova razrasla figura i ruka zadignuta na šiju ocrtavala se jasno u polutami. U toj pozi odjeknu visok i snažan glas, diže se, nape i puče u krčmi.

Minda je probao glas.

Opet gucnu i otpoče:

Voda tekla,
Voda tekla kroz luge zelene,
A kraj vode,
A kraj vode čarape vunene.
Bože mili čije li bi bile!

Minda se sav dao u pjesmu. Glas mu treperi toplo i osvaja slušaoce. Nešto sočno i muškaračko ima u njegovom glasu, što nam otvara cijelog Mindu. A kada dođe do onoga mjesta:

Traže Maru,
Traže Maru, al' je naći neće;
Kroz lugove hitra voda teče –

svi pomislimo da je Krivošija izgubio okladu. Svi smo bili tronuti, a Minda izdiže, ciknu i presječe.

Tišina! Dedo Škembo duboko diše i tare znoj sa čela.

– E, plaho. Minda, plaho! Nije čudo što te djevojke toliko vole, – kaže dedo.

Krivošija je silno uzbuđen. Prinese čašu usnama, a ruka mu drhti. Gucnu i on, iskašlja se, iskrivi šiju, ispusti nekolika visoka i sumorna tona, pa otpoče:

Kuka sinja tica kukavica
A na kuli mladoga Ivana.
To ne bila tica kukavica
Nego stara Ivanova majka;
Kukajući već je oslijepila.

Krivošija izvije i oteže žalovito. Glas mu nije topao, ni bujan kao Mindin, ali je silno žalovit, kao i pjesma mu. Majka piše sinu u tamnicu da mu je kula oronula, a strehe popadale i da mu se preudala ljuba. A kad dođe do onog mjesta gdje ulazi majci u odaje, a ona ga pita:

Ko dolazi meni u odaje?
Ne vidim te, živ ti bio majci.
Očinji sam vid ja isplakala,
Oplakujući mog sina Ivana...

Vida zajeca dolje u dnu krčme, a muški osjetiše nemir i oboriše glave kao krivci. Krivošija je probudio najdublja i najskrivenija osjećanja u njima. Svi su postali dobri, pobožni i krotki kao i pokajnici. Svrzimantija je držao glavu u rukama, a Vida jednako jecala.

Krivošija završi pjesmu kako Ivana niko ne prepoznaje osim psa. I majka ga po psu prepoznaje, jer odavno zalajao nije, nego samo vijô oko kule. Ali kad Ivan ispušta majku iz ruku, vidi da je mrtva od radosti.

Svi teško ćutimo. Nenadano se razliježe lelekanje kao za mrtvacem.

– Vido, izvedi ga! – kaže mračno Svrzimantija.

– Ko je to – upitah je nehotice.

– Bespara, grbonja, – kaže Leko. – Ti ga još nisi ni vidio. Bio se razbolio proljetos, pa otišao u Vrde. On i ne izlazi iz bašte i kuhinje.

Galama ustade iza tezge i postavi piće, a mi svi mirno, kao na molitvu, priđosmo stolu.

– E, alal ti vjera, sinko! – kaže dedo Škembo, a Svrzimantija mu samo ćutke steže ruku.

– E, i Minda je pjevao, ali ovo, brate, ujeda za srce, pa bi mu čovjek dao i posljednji zalogaj.

– Ih, da vi znate kako je pjevala moja pokojna Jurka! Ih, braćo moja! Mi ovako sjedi, pa zapjevaj, a kiša pada i sve se zeleni. Lelee! – uzdahnu Krivošija, a oko mu zasuzi.

Leko ga pogleda ispod oka. Šali nije bilo mjesta. Samo se pilo. Vida ode u kuhinju, a Galama priđe stolu. Govorilo se o pjesmi.

– Eto, šta vam je pjesma. Jača je od svega na svijetu. Jača je, bože me oprosti, i od molitve, – kaže dedo.

– Ni stotine Haralampijevih predika ne bi ovako djelovalo na ljude, – kaže Svrzimantija. – Samo ima razlike između pjesme i pjesme. Ile može da ti gusla po cijelu noć, pa jedna u uho, druga mimo uha.

– Hajd, u zdravlje pjevača! – kaže Leko, i svi se kucnusmo.

Uđe Vida:

– Siromah Bespara! Eno ga još jeca u bašti.

– Samo neka popije koju pa će odmah propjevati, kaže Leko.

– Ih, ih! – jednako uzdiše Krivošija, kao da ima nešto tako veliko da kaže, što se uopšte ne da izreći.

Razgovor oživljava. Pjesma ostaje u nama kao neka prekaljena uspomena, a laka svakidašnjica obnavlja se i treperi.

Pije se. Vrijeme prolazi. A kada Vida otvori prozore: osjen prešao preko krčme. Svjež vjetar pirnu i pokrete raspoloženje.

– E, jesi me natpjevao, Krivošija, ali hajdemo sad jednu veselu! – kaže Minda i zapjeva treskajući nogom i dajući takt:

U pohodam' kad si bila,
Šta si donijela?
Donijela sam, svekrvice,
Što sam donijela.
Prazan brzdar donosila,
Prazan vratila.

I mi svi prihvaćamo:

Haj, haj, haj!
Prazan vratila.

Kasnije predloži neko da igramo, i uhvatismo se u kolo. Ja sam igrao bijesno, kao konj, a Svrzimantija je dizao koljena do zuba. Krivošija istegli šiju, pa se klimata, a Galama se truska lijeno i pospano. Vida i Minda sjede za tezgom i pucaju od smijeha.

– Gledaj Škembu! O, Isuse Bože, gledaj samo Škembu! Pravi medvjed! – vrišti Vida i previja se od smijeha kao u grčevima.

Dedo je huktao i podizao teške nožurine, a trbuh mu se tresao kao mijeh.

Minda zapjeva, udarajući pesnicama o tezgu, uz zveku čaša i praznih boca:

Privezan za lanac,
Medo došô na klanac,
Ište koru hljeba
Da prismoči meda.

A mi udarismo još jače. Čaše zvone kao lanac, a mi bjesomučno mlatimo uz medvjeda dedu, sve dok se, napola mrtvi, ne svaljasmo pod stolove.

Smrkavalo se kad sam napustio krčmu. A može biti da je bila i duboka noć. Snažan vjetar zalijetao se sa Mrkulje i povijao me k zemlji. Išao sam četveronoške. Neko je urlao u stablima kao da mu đavoli kožu deru.

Vile tuku staru Čavarušu, mislim ja i dalje se vučem uzbrdicom, razbijajući prste i hvatajući se za stijene.

Nad Svrzimantijinom kućom zakikota bura i zaigra u borovima. A Mindin refren izletje iz granja i zavrišta:

Haj, haj, haj!
Prazan vratila.

Refren me prati sve do Stubline. Kuća zatvorena. Ivanka spava. Kucam na prozor i zovem, a bura zviždi u dudu:

Haj, jah, haj!
Prazan vratila.

Gdje li je ovo Ivanka, Bože moj! Otkad je samo nisam vidio! – čudim se ja i lijležem pred njezina vrata.

XXVI

Vinogradi uzreli. Puhne mlak vjetar, a miris loze prospe se kotlinom. Miriše uzavrio sok. Vrućine žegu, a opet se osjeća da su na izmaku. U lišću zreo ton. Vazduh podsjeća na blisku jesen. Na Koravcu puna Pojila bačava. Zvoni tupa i obla lupnjava: nabijaju obruče na visoke bačve i masnice. Skoro će berba. Uzrelo ljeto miriše na jedru dojku.

Sunce zalazi, a ja hodam po vinogradima. Grozdovi zabrekli. Smokve tenice užutjele; vise pune meda. Sjedim u Klinovcu, a žute ptice vuge lijeću i dozivlju se po vinogradima.

Kamo ti lov? Kamo ti lov? Sve još isto kao i u doba djetinjstva. Sjedam pod trsove: neko se kikoće razbludno, pijano.

Ko li se to kikoće? mislim ja i čuh kako Grozdan golica Grozdanu.

– Grožđe je razbludno, – govori Grozdan. – Ti se razbludno kikoćeš, Grozdano. Zašto mi pališ krv, o Grozdano!

A Grozdana vrišti u lozi i vriska joj ozvanja i prosiplje se po vinogradima. A poslije sve utišaje i ja čujem šapat u lozovu lišću:

– Grozdane, varao si me cijelo ljeto. Varao si me sa seoskim djevojkama. O, sve sam ja čula.

Varala si i ti mene, Grozdano. Varala si me sa mladićem Ozrenom. Vodila si ga u našu kolibu, a ja sam je napravio. Sram te bilo, Grozdano!

Ljubavnici se svađaju, skoro će ohladnjeti. Uskoro će i jesen, kažem ja. Ovo su posljednji i najstrastveniji trzaji ljeta.

Idem u gaj. Grlica stoji sama pod košćelom. Nema Bâre.

– Došla sam samo da te vidim, – šapće ona. – Znala sam da ćeš doći.

Dugo sjedimo u hladu. Grlica gleda u me, a u očima joj treperi nešto nemirno, nasmijano. Najednom se trže i zagleda ustranu:

– Nekud je prošla zmija. Čula sam joj šum.

– Grlice, mnogo mislim na te, – kažem ja. – I sada sam pošao u gaj da siječem kostilovinu. Eno kosora u plotini.

Poslije joj otkopčavam jelek i milujem grudi. Grlica sva gori, zatvara oči i privija se uza me. Zatim se trza, ustaje i bježi preko plota.

– Zbogom, Ozrene! Htjela sam samo da te vidim, – kaže ona i smije se.

Zatim se povraća i gleda me ispitljivo.

– Je li Ozrene? – Zašto si ti u selu kad si učio škole?

– Pa jest, Grlice, učio sam, ali ja volim u selu.

Ona se zamisli, pogleda me još jednom, pa pobježe.

Svraćam kući. Otac sjedi na sofi.

– Kud se ti uvijek skitaš, Ozrene? – kaže on. Knjige ti dolaze a ti ih ne otvaraš.

– Ima vremena, oče, – kažem ja, nabijam teharu duhanom, pa idem na Koravac.

Podne. Sve utišalo. Krčma tamna, vlažna. Iz kuhinje dopire cijukanje, pa poslije neki tički glasovi. Vida siđe odozgo iz odaje.

– Vido, što ono cijuče u kuhinji?

– Bespara svira na pero od luka. Ja ne znam koji mu je vrag. Čim svrši posao, on palac u pero pa pijuče.

Otvorih kuhinju. Masna i zgrčena prilika sjedi na naćvama, maše nogama i puše u pero od luka. Kad me ugleda, odloži pero i nasmija se idiotski:

– Hohooo! Ja ovako, – kaže on.

– Tako, tako ti, prijatelju,– rekoh ja i pritvorih vrata.

– Kad ćete vi otpočeti? pita Vida. Mislila je ne berbu.

– Otac misli u srijedu. Samo se zabrinuo za kiridžije.

Uđe Leko.

– Hoćemo li jednu? Daj, Vido!

Vida donese karte, ja zapalih lulu i igra otpoče.

– U pola litre.

– U pola. Pik!

XXVII

– Sutra je berba, Grozdano. Skovao sam ti najljepši nožić. Nijedna djevojka neće imati tako lijep nožić kao ti.

A Grozdana se samo smiješi, uzima mu ruku i meće je na svoje grudi.

– O, miluj me samo, miluj, Grozdane! Umrijeću, ako me ne budeš milovao! – kaže Grozdana.

Idem ulicom, a Ivanka preda me.

– A gdje si ti, Ivanka? Što nisi došla u naš vinograd?

– Nisam mogla. Pozvao me Amidža k sebi, pa nisam mogla.

– A gdje ćeš biti na konaku, Ivanka?

O, to ne zna ni sama! Gledaće svakako da dođe kući, kaže Ivanka i smije se.

Ja u vinograd, a Andre istrese sepet u masnicu. Vrisnu, a cika se crveno zacereka niz vinograd i prosu po brežuljcima.

– Haj, haj!

– Zdravo, Andre!

– Hohoo! Zdravo, zdravo! – viknu Andre, pa dohvati mêčku, a grožđe zafućka u masnici.

– Hišš! Šta ste navalile, gladnice Božije! – a cio roj pčela zazuja mu nad glavom.

Andrina košulja, od debelog beza, sva ulijepljena mastom. Fes mu krvav, znojav, a opanci utegnuti likom. Ne gleda gdje sjeda. Bilo grožđe ili balega, svejedno. Sve je Bog stvorio.

– Na berbi, ko na berbi, – kaže nemarno Andre.

– Grlice, je li ti vruće?

– O nije, nije – a sva plamti od žege i stida.

Poslije idem pod smokvu i sjedim.

Podne se primiče. Vazduh vri i podrhtaje, pritište i sagorijeva obronke i puši se po usijanim brdima.

Osjećam nečiji pogled na sebi. Okrenem se: Grlica zastala u redu, pa me posmatra.

Beračice sve u bijelu. Znoj im se cijedi niz plamena lica. Oči im plamte i biju vreli damari. Vrela i žestoka zapara omamljuje ih ispod zapaljenih trsova.

– Vrijete kao mast! – kaže Andre, a oči mu zapele za Marine grudi. Mara diže krošnju na rame, a grud skoči kao praljak. Nešto nevidljivo poteže Andru, i on naže za njom uz vinograd.

– Maro.

– Crkô!

– Hoćemo li malo u ulicu?

– Đavo te nosi od mene!

– Hahahaa!

Andre je stiže i uštinu, a ona vrisnu, i žene se golicavo zakikotaše dolje pod trsovima. Žene zapjevaše, a muškarci zavriskaše. Razdrta vriska dere kroz zapaljen vazduh hrapavo i obijesno. Negdje zveknu bukara, a kikot zazvoni bezobrazno i raskalašeno.

U trećem redu kikoće Dôma i zove Juru da joj izruči sepetnjaču. Sva crvena i zabrekla, stenje vrelo i kupi opale jagode. A Jure, visok kao da će se s nekim hrvati.

– Hohohoo! Eto, eto!

Jure zađe u red, prignu se Dômi, tobože da dohvati krošnju, pa kao medvjed stade da joj brunda na uho i pali je vrelim dahom. Dôma teško diše, govori nešto isprekidano i grca. Slabine joj se pokorno uvijaju, a Jure joj zavlači svoju žuljavu ruku u njedra i zaduvano krklja.

– Hej, vas dvoje tamo! Heheee! Vidimo mi!

I smijeh se ponovo razliježe vinogradom, a negdje vrisnu kubura, pa zasu. Vazduh se zanjiha, demonski zasmija, pa smiri.

Stari Ante skinu svoj upljesnali šal, otra znoj s gole lubanje i odahnu:

– Ih, hii, baš je pripeklo!

Vreo dah poletje i zamre u vinogradu!

Sav sam u goloj vodi. Skidam košulju i cijedim je.

Upaljen sok satrvena grožđa golica nosnice. Žestina se sama sagorijeva. A kad se pritegneš, žilavka zabrekne u tebi, pa ne možeš da ne vrisneš i Mari ne zaviriš u njedra.

I sve tako, po cio Božiji dan. Pod smokvom šaka hlada, a na suncu vriju moždani.

Drumovi vriju konjima, uzvrištalim kiridžijama, znojem i užeženim mastom. Ugrijani konji jure pod punim mijehovima, srdito frču i mašu repovima. Zvrndaju vrtoglave muhe. Gore zapaljene kapine, a ugrijani drumovi ječe pod bijesnim topotom i vrelom omarom. Znoj izjeda tijela i svuda niču povici i dovikivanja:

– Heej!

– Đii!

– Kriva!

– Tooč!

– Pritegni desnu praču!

Hehee!

– Brrr-tooč!

Načas sve utiša, pa neki žamor, žagor, brundanje, pa opet udri iznova.

Dođe vrijeme užini, a Andre poče da zadirkuje žene. Smijeh zvoni, ručak tukne na mješinu, pa opet: raspodjeljuj se i tjeraj redove. Pjesma odliježe složno i prelazi bregove, odlazi na širine, sve dok ne zađe sunce i svjež vjetar ne siđe s Mrkulje u kotlinu.

Smrkava se, a otac šalje Martina po večeru. Mrak. Sjene se zavlače u kapine, a ja pratim Grlicu.

– Ništa se ne vidi, – kažem ja Grlici i grlim je u potoku. Grlica sva drhti. Čujem kako Martin žuri uz ulicu. Prestrašeni dječiji glas odliježe odozgo iz Krčevine:

– Mijoo! O, Mijooo! Sunoćaje se, pohiti domu, oooj!

A domala se prosuše vatre po vinogradima kao o Ivanudne.

Vraćam se na večeru. Andre stoji kraj vatre crven kao krv, a za njim se oteže sjena kao za jablanom.

XXVIII

A Koravac uzvištao i uzvrištao. Mast vonja, vrije u badnjevima, vrije u ljudima, a u Galaminu podrumu pravi mravinjak. Muvaju se konji, motaju se ljudi, a Galama prima, mjeri i nadvikuje sve:

– S darama 48.

– S darama 45.

– Piši, Ivko!

– Mjerite dare!

– S darama 63.

A dvojica mjere mijehove. Mjeračica im žulji ramena, a u kari, na kantar obješeni, vise mijehovi kljuka! Momci ih dohvataju i tresu u badanj. Poslije, Nikola silazi u badanj, pa gazi.

Svuda zvoni smijeh, glasovi, svađe i prepirke. Vida izgubila glavu, kao da je dernek na Gorici. Momak Bića neprestano okreće ražanj, a miris pečenice prosiplje se po Koravcu. Nemarno zvone zvonca na konjima, kiridžije se motaju, ispijaju politrice i viču.

Tako po cio dan. A kad padne večer, pravo slavlje: Vida zažeže karbitušu, da iglu nađeš pred krčmom. Svijet se slegao iz gornjih brda, građani izmiljeli iz Kamengrada, pa se sve sjatilo pred Galaminu krčmu. Drumom jednako promiče svjetina, a u ruci kod muškarca zakikoće po koja žena preplašeno i golicavo.

– E, bijesna je žilavka! – kaže neko pred krčmom. – Zagrije i staro, akamoli neće mlado.

– Jesen je blagoslovena, – kaže dedo Škembo, a Svrzimantija poteže duboko iz bukare.

– Bolje je iz drvena suda, – kaže on meni, – Vino je pitkije, a i ladnije.

– Zbogom prijatelji! – kažem ja mom stolu i zalazim u ulicu. Po vinogradima jednako gore vatre, vrište kubure i razliježe se pjesma.

– Ivanka, Ivanka, – zovem ja prigušeno, a vrata se otvaraju.

– Zaboravio se me, Ozrene – kaže Ivanka. – Čula sam da odlaziš nekim djevojkama.

– O, ne vjeruj im, Ivanka! ne vjeruj im ništa! To oni sve lažu da nas zavade. To ti je rekao Jure glavarov, ja znam. Lažov jedan. Stući ću mu njušku čim ga vidim.

I mi se mirimo.

– O, otkad nisi bio kod mene! – šapće Ivanka i provlači mi prste kroz kosu.

– Ivanka, miriše li krevet.

– Metnula sam u nj feslidžan da nam miriše, – kaže ona i privlači me k sebi.

Ivanka me krši u svom naručju i prži me poljupcima. Sva je usoptana, zapaljena.

– Šta je tebi noćas, Ivanka? – pitam ja, a ona se samo prigušeno smije i grca u poljupcima. Poslije ustaje, baca košulju sa sebe i liježe do mene.

Ivanka je omamljena. Sva se lomi i nezasitna je. Govori isprekidano, grči se sva i kada se zamori, nešto joj vrelo hropi u grudima.

Iz vinograda zaluta pokoji glas do pod naš prozor, a ja položim glavu na Ivankine grudi, pa mi se čini da ti glasovi zvone negdje daleko, daleko, a ne u našoj kotlini. Poslije Ivanku savladava umor. Ivanka spava u mom naručju. Ja je pokrivam, oprezno izlazim i hitam u vinograd.

Masnica ispražnjena. Jure hrče kao preklan.

– Hej, Jure. Jesu li ovo tovarili?

– Jesu, jesu, – odgovara Jure pospano.

Otjerali su četvero konja. Kažu, hladnije im noću.

Vatra gasne. Lišće trešnje crnice treperi plašljivo nad nama. Negdje vrisne kubura i jeka zamre u crnoj noći. Liježem na gunj. Vatra još samo tinja. Lišće šušti i bude se fini šumovi u noći, u meni. Lak vjetar miluje me po kosi.

Laku noć!

XXIX

Juče mi kaže Svrzimantija:

– Ozrene, pazi na Juru glavarova! Prebij mu koje rebro da te bolje upamti! Bolje prije nego poslije.

Cio sam dan mislio na njegove riječi. Budim se i odmah mi dolazi na pamet:

Prebij mu koje rebro, da te bolje upamti! Bolje prije nego poslije.

Siječem veliki drenov štap, a udarci mi odgovaraju odnekud iz gaja:

Neka samo pokuša da je još jednom napastuje! O, kuku tebi, glavarov Jure, nećeš nikad više okusiti pure! Hahaa! Prostrijeću te nasred vinograda kao pudar Biće gunj.

Štap je čvorav. Treba samo da ga dohvatim i uspomena mu je osigurana.

Hodam ulicom. Silazim na rijeku. Sjedam na brvno povrh čiča-Krnjine kolibe, nad mali potok Sušku.

Ako ovuda prođe, viknuću mu: Natrag! Natrag, skotu jedan! Proliću ti tvoj prljavi mozak u vodu!

Ali Jure nema. Uzalud se uzrujavam, po stoti put preživljavam sukob s njim i sve to življe mašem nogama nad potokom.

– Hej, Ozrene! Slomićeš mi brvno, Bog s tobom! viče čiča ispred kolibe.

– Oh, dobar dan, čiča!

I mi razgovaramo o vrućinama, o lukavosti ribe i o svačemu.

– Je li, čiča, reci mi pravo; prolazi li često ovuda Jure glavarov?

– Prolazi, prolazi, sinko. Kako ne bi prolazio? Ta drum je svačiji, – govori čiča, a ja stišćem toljagu u ruci.

Hvata se sumrak, a ja se hvatam strane. Upravo pred Bićinom pudarnicom, na zavoju gdje je ulica najtješnja, iskrsnu preda me on, Jure glavom. Ja stadoh, ispružih toljagu i sav bijesan viknuh:

– Natrag! Ovuda ne vodi tvoj put!

Sav sam drhtao. Njegovo glupavo lice oteže se iznenađeno u oporu grimasu, nos mu pokrvavi, a oči mu se zapiljiše u me.

– Zašto?

– Natrag! Razbiću ti lubanju!

On podiže pesnicu, pa je odmah spusti niza se i pođe pokorno niz ulicu.

Morao je da skrene prečicom preko Kalačina.

Na Stublini stoji Ivanka.

– Što te nema, Ozrene, već nekoliko dana?

– Pa tako, – kažem ja. – Zaposlen sam mnogo.

– Mnogo si se promijenio. Nisi više onako dobar i nosiš drenovac. Što će ti drenovac?

– Treba mi. Pobjesnio glavarov pas, pa me može ujesti.

– Nisam znala, – kaže Ivanka i začuta.

– Vidjela sam danas Juru, pa mi ništa ne kaže.

– Gdje si ga vidjela?

– Pa gore vrh Anđine kuće. Zapela mu Grlica za oko.

– Ćuti! – dreknuh ja nehotice i stegoh štapinu, a Ivanka prašte u smijeh:

– Hahahaa! Pa bog s tobom, Ozrene, ta i on je momak.

U meni je kipjelo. Ivanka mi se svetila. Smijeh joj je bio nekud šupalj i zategnut.

– Dobro, dobro, Ivanka – kažem ja tobože mirno. – Dobro, dobro. Sveti mi se ti samo! Ali ja ti kažem: Kuku njemu ako je samo krivo i pogleda!

Ivanka se smijala za mnom. Smijala se zlobno kao zmija.

XXX

O, prošla je berba! Vinogradi požutjeli, opustjeli. Neka neutješna pustoš sjedi u njima i plače. Sjedim na stijeni vrh kuće na izmaku ljeta i premišljam o minulim mu danima:

O, sve sam jutros osjetio, kažem, sve! Osjetio sam da je ljeto prošlo i nešto me je bolno taknulo u srce. Sunce bilo odskočilo. Tiho u kući. Čuje se kako pčela oblijeće oko žutih grozdova obješenih o tavanicu. Jesen je medena, kažem ja. Pčela voli jesen.

Sam sam u kući. Svi su podranili u smokve. Odozdo iz bašte dopre do mene pokoji nerazumljiv glas i sve utiša. Vidim kroz prozor opruženo Pasje Brdo, načičkano sitnim žbunjevima drače kao da su ga ose poklopile. Podno njega intimno

prisoje, zaraslo u krhku tilovinu, punu žutih i sunčanih sjena, podsjeća me na priču iz djetinjstva.

O, samo još nekoliko dana ovog velikog sna! Posljednjom kišom preći će jesen kotlinom i odnijeti sve ljetne snove. Sjedjeću sam na stijeni ili negdje u vinogradu. Slušaću kako opada lišće. Slušaću svađe i milovanja Grozdana i Grozdane.

O, samo još nekoliko dana ovog vrelog sna!

Gospode Bože, zaboravio sam na čiča-Krnju! Potražiću krošnju da mu ponesem grožđa, kažem ja, idući na stijenu.

– O, svakako ću mu ponijeti! – viknuh i trgoh se od sopstvenog glasa. Opet ćutim, tresem lulu o stijenu i gledam niz kotlinu.

– Tražim te cijelo jutro, – čuh Grozdanin glas. – Tražim te ima i dva jutra. Grozdan se opija od tuge za ljetom i tuče me svirepo. Sva sam u goloj modrici.

– Da ti vidim modrice, Grozdano! Izliječiću ih svojim poljupcima, – govorim ja i otkopčavam joj haljinu.

Nigdje modrice! Svježe tijelo smije se golo i pohotljivo. A ja liječim nevidljive modrice i Grozdana se kikoće.

– Prevarila si me, Grozdano. Što si me prevarila? – pitam ja i sjedam je na krilo.

XXXI

Sunce me već prži. Idem na rijeku i sretam Grlicu u ulici.

– Grliće, hoćemo li na izvor?

A Grlica okreće Bâru i mi silazimo. Bâra pred nama ruši stijene, a mi jurimo za njom. Grlica zastade i osluhnu:

– Slušaj kako čudno huji Hučka! Kao da zove. Ovo je pred kišu. Uvijek ovako huji pred velike kiše.

Grlica ugleda kupine i poče ih brati. Sve u grozdovima. Rijetko razasute kao krupne, crne oči, vesele se na kapini i gledaju u nas. Poslije sjedimo i gledamo Hučku. Izvor ključa. Preliva stijene i ruši se dolje podno nas u liticama.

Sami smo. Blizina nas opaja.

– Grlice! – a ona ne odgovara. Meće glavu na moje rame, a ja osjećam kako se nešto napreže u njoj da pukne, da zaplače. Lice joj postade bolno, a oči suzne.

– Grlice moja! – šapćem ja, uzimam je na ruke i dugo je tješim i milujem.

Poslije se smirujemo i razgovramo.

– Znaš li ti, Ozrene, da je preko ove stijene, još prije stotinu godina, prešla kuga, – kaže Grlica.

– Kako prešla?

– Pa tako. Prešla.

– A je li ko vidio tu kugu?

– Pa vidjeli su je. Kažu da je dugačka kao motka i sva u bijelo umotana. Dođe u kuću i niko je ne vidi kada uđe. Poslije stane nekome vrh glave i mori. Tako opusti cijelo selo.

Zaćutasmo. Obadvoje smo zamišljali kugu.

– I kada je odlazila, stala je navrh ove stijene i, vrteći se k'o vitlo, pjevala je:

Šukadar – bukadar,
Više ovud nikadar.

Ja prasnuh u smijeh. Smiješna mi je izgledala kuga kako se, u bijelu i kao motka, vrti na stijeni i krešti ove čudne riječi.

Šukadar – bukadar! Hahaha!

– Što se smiješ? Ne valja se smijati kugi, – kaže Grlica. – Nju šalje Bog, jer ljudi griješe.

– Pa rekla je eto "nikadar". To znači da neće više nikad doći. Zašto se ne bi smijali?

– Svejedno. Ne valja joj se smijati, – završi ozbiljno Grlica i poče da vabi Bâru sa stijene.

– Eno je! da pane, sva bi u komade. Bâra, Bâra! Koz, koz, koz! – A Bâra samo zakmeketa i pogleda u nas veselo kao da nam se smije.

Poslije zatutnji u Mrkulji i počeše se navlačiti oblaci, a domala smo nas dvoje hitali za Bârom uz puteljak spram sela.

XXXII

Svu noć je prepadalo, tiho, krhko šumeći po napola sasušenom lišću. Kroz otvor na prozoru moje odaje uvlači se prohladan i vlažan vjetar. O, zbogom ljeto! Prva jesenja kiša spušta se u kotlinu, kažem ja i osjećam kako me uspavljuje širok i beskrajan šum jeseni.

Budim se: mekana i zlatna nit sunca provukla se kroz prozor i igra mi po licu. Ustajem i otvaram kanate: sunce zlatno, mekano. Pomućenog ljetnog žara nestalo u njemu. Bistro je kao od zlatnog stakla. I vazduh je staklen i providan. I brda su staklena i providna.

Za jednu noć, o, samo za jednu noć, sišla je jesen u našu kotlinu!

Priroda se profinila. Bestrasna je i sva od jasnih i finih tonova. Sva je od nečega staklena, krhka, a opet tako mekana, kao, kasne, sunčane vlasi.

Da, jesen je, kažem ja. U prirodu je ušao mir, umoran i bestrasan mir. Ogromne žute mrlje šaraju kotlinu. Tanki, bijeli oblaci plove nad njom, šaraju brda finim, plavim sjenama, a Grozdan i Grozdana sjede u žutom vinogradu.

– Šta će biti od naše kolibe kada udare kiše i vjetrovi? Reci mi, Grozdane! Reci mi gdje ćemo se milovati kada opane lišće i zima zavije kao gladna vučica?!

A Grozdan ćuti. Tužan je kao da gleda smrti u oči. Grozdana mu meće glavu na svoje grudi provlači mu prste kroz kosu.

– O, ne tuguj, Grozdane! – kaže ona. – Ima još dana i lani smo se o Miholjevu ljetu milovali u našoj kolibi.

Idem na Koravac. Čujem na Stublini pjesmu. Ivanka pjeva. Jesen je. Ivanka tužno pjeva:

Oj pelin pelinče,
Moje rosno cvijeće!
S Tobom će se moji
Svati okititi

Kad me budu mladu
Do groba nosili.

Bože moj, što je tužna Ivanka! Ne bi je čovjek ni prepoznao, kažem ja.

Ivanka, zbogom! Zbogom naša milovanja! Hvala ti za svaki zagrljaj i praštam ti prekjučeranju osvetu.

– Otvoren lov! – kaže Galama, sav sretan da saopći novost.

– Jest, otvoren je, – kaže dedo Škembo. – Pripremite puške i sačmu! Možemo u ponedjeljak odmah zorom.

– Hoćeš li ti, Svrzimantija?

– Neću. Ja nisam nikad ni puške ispalio.

– Ni meni se ne ide, – kažem ja.

Sjedimo i ćutimo. Svrzimantija mrk, a dedo zamišljen. Dedo se sjeća mladosti i svoje ženidbe. Da, jesen je. Momci se žene, a Svrzimantija ćuti mrk kao stijena. "Oj, pelin pelinče", sjetih se Ivankine pjesme i nešto me zlosutno steže u grudima za Svrzimantijom.

– Zbogom, ljudi! – viknuh ja nenadano.

– Zbogom! – kaže dedo nekud zamišljeno, a Svrzimantija, moj stari drug, i ne ču mi riječi.

Treba da vidim Grlicu, mislim ja. Želio bih još ove posljednje dane da provedem s njom.

XXXIII

Idem preko Ozrenova Polja. Jesenji vjetar šušti u živici i cvili kroz žutu kotlinu. Čujem gdje neko pjevuši. Grlica sjedi pod brestićem i pjevuši. Bâra brsti živicu.

– Otkud ti ovdje, Grlice?

– Još prekjuče reče mama da idem ovamo. Bliže sam kući, pa me može lako da dozove ako joj ustrebam.

Ja sjedam do nje i obuhvatam je oko struka. – Grlice, ne mogu bez tebe, kažem joj. – Svuda sam te tražio. Sjekao sam

najdeblju kostilovu granu, ne bi li ti čula udarce. Prestajem. Osluškujem. Nema nikoga.

– O, što nisi došla, Grlice?

– Grlice ostavi pletivo, da ti gledam u oči!

Grlica ostavlja pletivo a ja je uzimam u naručje i dugo joj gledam u oči. Ljubim je, a ona zatvara oči, drhti.

– Grlice! – šapćem, a ona otvara oči kao iza sna.

– Grlice, hoćeš li mi pjevati?

Hoće, pjevaće mi. Svakako će mi pjevati.

Spuštam je do sebe, a ona uzima igle. Ne može da plete. Počinje da pjeva pa ne može. Riječi joj drhte u grlu.

– O, Grlice, Grlice! Pa ti si već prava djevojka.

Grlica ustaje i tjera Bâru za drugi grm, samo da bi se umirila. Vraća se, sjeda podalje od mene i uzima pletivo.

– Hajde, pjevaj, Grlice! Ti znaš mnogo pjesama.

– Pa ja sam sve od mame naučila. Eto, bio neki Ozren, mladić, jedinac u majke, pa umro. Majka ga toliko žalila i plakala za njim da se ni u grobu nije mogao da smiri. I sada noću luta ovim poljima i pjeva tužno, tužno, da te srce zaboli. Zato se ovo i zove Ozrenovo Polje. Neki kažu da to vjetar pjeva u žbunju, ali to nije istina. Moja ga je majka noću slušala kako pjeva.

– A kako pjeva Ozren, Grlice?

– Pa čula sam od mame. Samo ne znam cijelu pjesmu, dugačka je.

I Grlica pjeva. Grlica i ne pjeva. Ona samo pjevuši. Glas joj tanak, tužan, pa ne znaš ni odakle dolazi. Rekao bi da vjetar pjeva u žbunju:

Devet je puta moj grob
Proljetnim cvijećem procvao,
Devet se puta humak
Uvelim lišćem pokrio
I mojoj staroj majci
Do mene puteve zameo.

Devet su puta laste
Savile gnijezda pod našim vajatom,
Devet su puta zove
Procvale nad našim potokom
I mlade loze se povile
Našom zelenom odrinom,
Otkako, majko, tuguješ
Za svojim sinom Ozrenom...

Grlica zaćuta.

– Grlice!

Grlica plače.

Začu se brz i zadihan šum. Bâra zakmeketa. Jure glavarov ispade pred nas kao da ga neko dobaci. Male, svinjske oči zazvjeraše mu zlobno kao u zvijeri. Osjetio sam kako Grlica pretrnu od straha. Ali samo ne znam kako se to sve brzo dogodi. – Obuljak zviznu kraj njegove glave, i ja u tren stvorih se pred njim, sav cepteći. On samo zinu i viknu.

U isti mah osjetih drhtave Grličine ruke oko mog vrata i malaksah. A on kao zrno otište niz polje.

– Grlice, umiri se! Molim te, umiri se! – kažem ja drhtavim glasom i uzimam je u naručje. Obadvoje drhtimo.

Otpratio sam je sve do u avliju. Na klancu me uhvati čvrsto za ramena i, tresući se od straha, prošapta brzo:

– Ozrene, molim te, nemoj! Obećaj mi da nećeš! Obećaj!

– Neću.

Bestija! Ima samo njoj da zahvali za život, mislio sam idući ulicom.

XXXIV

Dani uzmiču. Otac kaže: "Ozrene, skoro ćemo u grad. Spremaj se! Treba umaći kišama. Miholjevo umije i da prevari."

Bezglavo hodam ulicom i praštam se sa svakim kutom, sa svakom uspomenom. Muči me neko nejasno i zlosutno predosjećanje. Bojim se ovog teškog mira. Jedino što zablješte veseliji trenuci kad sretnem Grlicu. I juče smo sjedili u gaju. Jesen utišala. Nešto krhko, providno njiše se vrh nas u vazduhu. Sunce, mekano i čisto, prede zlatne priče po opalom lišću.

– Ozrene, čula sam kako se smije Grozdana. Jest, duše mi, čula sam, – kaže Grlica sva uzrujana. – Juče ja idem ispod Smrčinjaka, a neko se kikoće gore u Rosića vinogradu. Bože moj, što sam se uplašila! Čula sam kako te zove po imenu i svađa se sa Grozdanom.

Eto, i Grlica je čula kako se kikoće Grozdana. Ja sam joj još ljetos pričao kako ona hoda po vinogradima i kako se smije i svađa sa Grozdanom. Pričao sam joj i kako je mene mamila u svoju kolibu.

– Ozrene, ne prolazi kraj Smrčinjaka. U Smrčinjacima se prikazuje. Jednom u kasnu noć, kad se Mate Rosić vraćao iz Soljana, izišlo preda nj magare, a on uzjahao. A čim je prvi pijetao zapjevao, magarca nestalo pod njim. I moju je majku jednom neko pratio iz Smrčinjaka. Kaže, sve ide za mnom, a ja ne smijem ni da se okrenem.

Ostali smo u gaju sve do podne.

– Gospode, otkada nisam vidio čiča-Krnju! – kažem ja. Otići ću poslije podne na rijeku.

Ali mjesto na rijeku, svraćam na Koravac. Pred krčmom sami ja i Svrzimantija. Ja ćutim, on ćuti i pije. Poslije dugo drži glavu u rukama a pogled mu na zemlji.

– Ozrene, mori me silna čamotinja, – kaže teško, zdvojno Svrzimantija. – Kuća mi je pusta kao grob. Dodijalo mi piće. Sit sam života, a kad pomislim još i na to da će skoro zima i da i ti odlaziš, dođe mi da se ubijem.

Pokušavam da ga tješim, a on se samo gorko osmijehnu i odmahnu rukom.

Sjedimo sami. Veče pada. Ivanka prođe s burilom vode na leđima.

– Eto, žena, – reče on, pokaza glavom na Ivanku, pa nastavi:

– Žena, to polustvorenje, može da spase čovjeka, samo mene, mene ne može, moj Ozrene. Neki ljudi traže spas i u drugim stvarima, a ja sam sve promašio, sve, kažem ti. Kao da sam cio svoj vijek letio za vjetrom, ili sunce hvatao u rešeto.

I on iskapi do dna.

– Pijem ga, a ono mene pije. Bljutavo mi, a ja još više. Barem zaboravim na sve.

On obori glavu i crno se zamisli.

– Hoćeš li čašu, Ozrene? – pita Vida.

– Neću! – rekoh i nehotice osorno.

– Svake jeseni, kada je ostali svijet najveseliji, mene spopada ova čamotinja. I cio moj život pane na me kao krov kakve trošne i teške kuće.

– Hej, moj Ozrene! – završi on gorko. – Dugo ja vučem svoj robijaški lanac i samo smrt može da me riješi njegove lude zveke. Sjećaš li se ti ludog raspopa Melentija? Onoga s mise na Gorici? Ono je strašno. Ozrene, razumiješ li? Strašno! I on se ludački unese u moje oči. Nešto već zagrobno izbijalo je iz njega, a opet satanski bjesomučno. Nasta stanka. On opet obori glavu u ruke.

– Radije smrt, Svrzimantijo! – završi jedva čujno.

Sumrak pade. Krto šušti vjetar u granama. Ćuk ćuče osamljeno i zlosutno negdje podno Gorice. Mi se dižemo. Koraci nam odzvanjaju osamljeno i prate nas u noć.

XXXV

Dobro jutro, Ivanka!

– Dobrojutro! Zar niste još otprtljali? – kaže Ivanka sasvim hladno.

– Nismo. Ostaćemo još nekoliko dana. Nešto nam opravljaju kuću u gradu, pa čekamo da se dogotovi.

Dan tmuran. Ćutimo. Ivanka gleda mirno niz njive.

– E, pa zbogom, Ivanka, ako se više ne vidimo!

– E, zbogom!

I mi se rastajemo.

Oblaci se sele preko Mrkulje. Idem da se oprostim sa čiča-Krnjom. Odavna nisam bio kod njega, kažem sam sebi i spuštam se k vodi. Nadošla Hučka urla u stijenama. Gore na izvoru kao da zvone litice. Dim suklja kroz čičinu krovinjaru. Vazduh težak, vlažan. Čiča u kolibi kao volšebnik u rupi.

– Dobar dan, čiča!

– Bog dobro dao! – viče čiča, a glas mu kao iz bunara.

– Davi li te jugovina, prijatelju?

– A što bi me davila? Dobro je. U suhu smo. Istina, ja volim buru kad puše i zapjeva oko kuće: "Hukće bura oko kuće, ište hljeba i obuće". Ali je i jugovina dobra. Duhana imamo. A i riba je bezglavija na jugovini.

Čiča se nasamovao, pa sada priča. On priča, a ja se sjećam sunčanih ribarenja i dižem se sa stijene pred kolibom.

– E, zbogom, moj dragi čiča! Ja odlazim u grad.

– E, zbogom pošao, sinko! – kaže čiča, metnu mi svoju žuljavu ruku na rame i ražalosti se kao sasječen panj.

Voda huči za mnom. U njoj je bijes, a gore u brdima pokopano je umrlo ljeto. Hladno mi je u duši. Čini mi se da nosim hladnu ribu u lobanji.

O, da sam barem čiča-Krnjo! kažem ja i penjem se na stêćke.

Bogumili miruju vječno pod svojim teškim stijenama. Jug šušti osamljeno u borovima. Sklanjam se za stijenu i palim lulu. Sam sam s mrtvacima. Dugo sjedim i premišljam o prošlom ljetu. Najednom čuh zapijevku. Osluhnuh: Grozdan vodi u grob Grozdanu; vodi je na dugački zimski san. Grozdana

plače, a on korača teško sa oborenim pogledom i tužnom grivom.

– O zbogom, moja Grozdano. Zbogom naša varljiva milovanja! Često ću te se sjetiti i poželjeti tvoj strastveni kikot.

XXXVI

Na Koravcu govore:

– Poludjela Anđina Grlica.

– Bože me oprosti, kažu. Nečastivi laje iz nje.

Tako govore, a ja ništa ne shvatam.

– A znate li što je poludjela? Silovao je Jure glavarov.

– Silovao je u potočini kod Markove Belenzukovine.

A ja još ne shvatam. Bože moj, mislim, zar je to moguće!

– Sutra će voditi Juru u Kamengrad. Boško Vrle poslao po žandarme, a njegov rođeni otac, kao glavar, zatvorio ga u pojatu i susjedi mu svezali ruke.

– Mati mu, kažu, nariče kao da im je mrtvac u kući.

Bože moj, šta se sve ovo događa! – mislim ja, a svi gledaju u me.

– Anđa sve čupa kose i bije se šakama u prsa, – reče neko sasvim tiho.

– Dosta više o tom! – kaže Svrzimantija strogo i odlučno, a brada mu zadrhti.

– Ozrene! Ostani, ne idi! – viče Svrzimantija za mnom.

Tek u ulici steže me nešto za gušu, pa pobjesnih. Jurio sam kao lud do Markove Belenzukovine. Vikao sam na mjestu i bacao kamenje u Jaginu čatrnju. Odgovarao mi je samo potmuo lavež, a poslije lajao vrh mene. I tako je sve dugo lajao, dok me ne trže nečiji glas:

– Ozrene, razboljećeš se ovdje. Hajde sa mnom.

Bio je Svrzimantija.

Ja sam ležao na hladnoj stijeni čatrnje, sav smožden i iscrpljen.

– Hajdemo! – kaže tiho Svrzimantija, i mi se digosmo.

Sjeli smo u Vidinu sobu, vino se zacrnilo pred nama.

– Rekao sam da ti jave kući da ćeš ostati sa mnom. Pij! – kaže on, i mi smo pili.

Pili smo teško i ćutali. Poslije je on dugo govorio. Kao bumbari, zvrndale su mi riječi po sobi, a ja sam pio i tupo posmatrao šare po zidovima i mrlje po stolu. I bumbari su zvrndali sve dalje i dalje, i šare su bile sve to tamnije.

– Pij i uguši sve u sebi! Budi grob prije groba! To je sudbina svih nas, – čujem kako zvrndaju oni bumbari.

A poslije me steže neko za srce, i samo čuh oštar i brz krik, i sve zamrači. I tada sam vidio sve. Vidio sam njega, Juru, kako napastuje Grlicu, vidio sam kako Grlica juri potokom, sva pocijepana i raspletena, a lud i oštar smijeh laje za njom. Jure je bježao niz njive, sav krvav i izgreben po licu.

O, sve sam vidio!

Neka crna sjena stade vrh mene. Osjetio sam nešto hladno na čelu, čuo sam riječi i probudio se.

Svitalo je. Sa glavom u rukama, sjedio je Svrzimantija kraj mog uzglavlja.

XXXVII

– Sad će provesti onog razbojnika – kaže on. – Hoćeš li izići da ga vidiš?

– Neću. Gadi mi se, – rekoh.

Dolje se čuli glasovi pred krčmom. Iskupio se svijet da ga vidi.

– Kako ih ovo nema? – kaže neko. – Ima više od pola sata kako su prošli žandarmi.

– Kad će prije. Treba da ga svežu u svoje lance.

– A, ne bojte se, pritegnuće oni njega! Neće mu više rasti zazubice za djevojkama, – čuje se nečiji debeo glas.

Nasta tajac dolje pred krčmom. Ču se samo kres žandarmskih cokula.

– Vode ga! – kaže Svrzimantija i stade na prozor.

I ne htijući, gledao sam i ja zatvorenih očiju.

– Oborio glavu kao pokojnik.

– Gledajte ga. Sav je izgreben po licu.

– Životinja!

– Razbojnik!

– Ne vraćajte nam ga više u selo.

– Radi ovakvih Bog i šalje krupu, – čuli su se glasovi odozdo.

– Mnogo će ga osuditi, – reče neko.

– Grjehota je to, djeco, strašna grjehota, – čuh glas dede Škemba. treba da ga osude. Ali ljudski je sud malen za ovakav zločin. Bog će njega da kazni.

Ja i Svrzimantija izidosmo pred krčmu.

– Znaš šta, Ozrene? Uzećemo rakije pa ćemo u Klinovac pred kolibu.

– Dobro, – kažem ja i osjećam kako pogledi svih leže na meni.

Svrzimantija me stiže u ulici.

– Bolje je da smo sami, – kaže on. – Proslavićemo rastanak u tišini i oprostićemo se s ljetom. Zaželjećemo svemu ugodan san. Ko zna koga će još od nas da ogrije sunce proljetnje.

Trsovi šušte i truni se lišće za nama.

Smrt svuda i na svakom mjestu, – nastavlja Svrzimantija. – Kako nečujno i svečano umire priroda, a kada umre čovjek, nadignu dreku za njim, kao da će ga derati tamo na onom svijetu.

– Sve ovo što smo mi izmislili ne valja ni šuplje pare, – završi on.

Poslije ode da natrga šušnja, i mi sjedosmo pred kolibu.

– Hajde, u zdravlje! – i mi se počesmo opraštati sa prirodom.

XXXVIII

Juče sam mnogo pio. Silno su me izmorili ovi posljednji dani. Ležim u mojoj odaji i tupo gledam u tavanicu. Ne mislim ni o čemu. Osjećam tugu koju ću odnijeti skoro u bučne gradove. Boli me za Grlicom i žalim Svrzimantiju. Sjećam se Ivankinih milovanja i zahvata me neka tužna praznina.

Majka svakog časa ulazi. Tobože traži nešto.

– Šta je tebi, Ozrene? – pita me majka.

– Sinoć si vikao. Prepao si i mene i oca.

– Sanjao sam, – kažem ja.

Da, sanjao sam strašan san. Još nikada u životu nisam sanjao tako jasan i strašan san.

– Nema Svrzimantije. Nema ga još od juče, – viče Galama. – Leko ga tražio, pa mu kuća zaključana. Kaže da je lupao. Učinilo mu se da ga doziva mrtvac iz prazne kućetine.

– Jest. Svrzimantija se ubio, – kažem ja sasvim tiho, a Galama se prekrsti i obori glavu.

– Treba obiti vrata, – kažem ja. – Hajdemo! I mi idemo niz ulicu i ćutimo kao osuđenici.

Pred nama zastade ulaz. Dub tužno šumi. Galama se opet prekrsti. Ulazimo u dvorište. Vrata zaključana.

– Galama, potraži polugu u šupi! – kažem ja drhtavim glasom, a Galama ode u šupu.

– Pohiti! – htjedoh reći glasno, ali samo očajan krik zacvili mi u ušima.

Galama zavri. Vrata se nategoše, zaškripaše.

– Ne znam samo zašto je zaključao kad je odlučio da umre, – kaže Galama.

Prihvatismo se obadvojica poluge. Daska vrisnu pa prašte na polovici. Galama uvuče ruku. Čuh jasno kako pomače zavor. Vrata se otvoriše. Uđosmo i zastadosmo na sobnim vratima.

Na sred sobe o vjenčanici, visi moj dobri prijatelj Svrzimantija, visi sav modar, sa očima uprtim u užas i saznanje smrti, saznanje puno čuđenja i razočarenja.

– Gospode Bože, gospode Bože! – šapće Galama i jednako se krsti.

Na stolu se koče iskrivljena slova, ispisana na plavoj hartiji:

"Sam sam bio cijelog svog vijeka, želim da me sama i sahranite. Neka mi Haralampije ni mrtvu ne prilazi! Sahranite me pod mojim dubom i neka me se Krivošija koji put sjeti svojom tužnom pjesmom!

Zbogom ostajte svi! Zbogom Ozrene!"

Galama mu priđe. Priđoh i ja.

– Podigni ga! – kaže Galama, a ja ga obuhvatih i podigoh. Drhtavom rukom smače mu Galama konopac.

Položili smo ga na postelju i izišli.

– Ozrene, ja ću se pobrinuti za sve, – kaže Galama, i mi se rastadosmo.

To je bio taj san.

Neko govori s majkom dolje u sobi. Govore o Grlici.

Juče su je vodili ocu Alojziju, – priča neki ženski glas. – Vodili je u crkvu i jedva je uveli. Sve je vrištala na vratima, a u crkvi, Bože me oprosti, sve laje nečastivi iz nje. Fratar ga istjeruje, a on sveudilj laje.

– Neka joj jedini i veliki Bog pomogne! – kaže moja majka i nešto reče tiho.

Ništa više nisam čuo do samog šapata.

Ustajem pred podne, a majka me pita:

– Gdje ćeš, Ozrene?

– Neću na Koravac, – kažem ja. – Idem na stijenu vrh kuće.

XXXIX

Stojim nad Svrzimantijinom kućom i mislim o sinoćnjem snu. Siromah Svrzimantija! Kada se do godine povratim u ove strane, može biti da će moj prijatelj ležati pod ovim dubom. On će ležati, a dub će starački šumiti vrh njega i širiti

nad njim svoje oronule ruke. Pjevaće o prolaznosti svega i govoriće zaprašenim i pokislim putnicima:

"O, zaprašeni i pokisli prolaznici! Sjetite se nepoznatog što svakog čovjeka u životu čeka. Sjetite se zagonetnih puteva sudbine, jer pod mojim granama leži čovjek koji ih je preteško osjećao!".

Trza me kreštav glas odozdo sa dna ulice. Kao da grabljivica krešti u klisuri. Slušam pjesmu i srce mi bije jako. Jest. Ona je, Grlica. Napinjem uho: sad čujem samo iskidane, tihe tonove! Eto je sa dna ulice! Gospode, gospode, je li ovo Grlica! U naručju kao da nosi dijete, nosi sasušenu tilovu granu. Više ne kriješti. Gleda ukočeno, pravo. Ide tiho, njiše se i pjeva jadikovku o malom Isusu.

Sjećam se. Ovu je jadikovku pjevušila ona još ljetos, u potoku, kada smo brali kupine u krtolić od jasenove kore.

Evo je! Gospode, sva je pocijepana! Krvave su joj noge i ruke. Kose joj raščupane, a oči pomućene.

Ja stojim kao nijem. Ona se nenadano trže i spazi me. Prestade da pjeva. Lice joj se nape u bolnu grimasu. Očito je htjela da se sjeti nečega.

– A, ti si odveo mog malog Isusa! Ti si onaj neznanac što je odveo mog malog Isusa niz luke kraj Hučke.

– Grlice, nisam ja neznanac. Ja sam tvoj Ozren, Grlice! – govorim ja tiho i savladavam se, a ona se izmiče.

– Jest. Ti si onaj neznanac, – kaže ona i ukočeno gleda u me. – Ja sam te vidjela kad si ga odveo niz luke kraj Hučke.

– Grlice, pa zar me ne poznaješ? Ja sam Ozren. Ja sam tvoj Ozren.

– O, Ozren je umro. A ti si on, neznanac, – kaže Grlica pa se sve to više uznemiruje i steže tilovu granu u naručju.

Najednom sva zadrhta, ukoči se i zakrešta. Glas joj laje u klanac kao zavijanje bijesna psa.

– Grlice, Grlice moja! – zovem ja, a ona samo gleda u vrh duba i laje.

– Gospode, gospode, šta učini! – šapćem ja sav obezumljen i ne usuđujem se da je prihvatim.

Zatim, cijelo tijelo poče da joj se talasa, pa da se smiruje. I ne gledajući me više, pođe niza stranu. Kao nekada o Ozrenu, pjevala je sada tužaljku o malom Isusu. Pjevala je kako ga on, neznanac, vodi niz luku kraj Hučke, vodi ga u neznane krajeve:

I mali Isus za njim
Niz rosne luke iđaše
I bose nožice mu
Travica milovaše
A on, neznanac, nevinog
U kraje neznane vođaše.

Gospode, šta učini od Grlice! – šapćem ja jednako, a njen glas titra tužno i bolno u ulici i para mi srce.

A riječi se gube niz ulicu, a Grlica odlazi, gledajući pravo i ukočeno, i pjeva.

I bose nožice mu
Travica milovaše...

XL

Prolaze dani, a mi još ne odlazimo. Pada hladan sumrak, a kiša sipi, kiša beskrajna, i sije jesenju čamu u duše i seoske krovinjare.

Beskrajna je magla jesenja na ravnima i bregovima. Beskrajna je tuga mladih ljudi za svijetlim, ljetnim milovanjima. A lanac brda oko naše kotline stegao nas u svoju neumoljivu kariku i zadavio nam široki ljetni osmijeh. I prpošna mladost tinja: samo na kom posijelu vrisne djevojački kikot u momačkoj ruci i lizne plamen na ognjištu.

Moj prijatelj Svrzimantija ide kroz kišu kao uklet vran gavran i samuje u svojoj pustoj kući. A ja mu lupam na prozor i budim ga:

– Hej, prijatelju! – vičem. – Izlazi iz ovog Nojevog kovčega! Poplaviće te kiše jesenje.

A on izlazi i neodlučno stoji na vratima:

– Pravo imaš, Ozrene. Moja je kuća pravi Nojev kovčeg. Uvijek me podsjeća na nešto neobično. Pravo imaš, – kaže on, i mi se zaputismo na Koravac.

– Otac kaže da bi otišli još prije pet dana, da nam je kuća u gradu opravljena, rekoh ja, a Svrzimantija mi ništa ne odgovori.

Vjetar šušti u kupinama. Gole i prokisle njive tonu u suton. Bespara klicnu iza neke kapine pa ga opet nestade.

– Ovaj Bespara pravi je šišmiš, – kaže Svrzimantija. – Čim suton, on počne da luta ulicama i krije se od svakoga. Odnekud klicne, pa da ga tražiš cijelu noć, ne bi ga našao.

Ulazimo u krčmu, a Galama viče:

– Ljudi, zgotoviše se i poslovi. Vino će ove godine biti kao grom.

A krčma puna gostiju i poznanika. Ispod vrba, prenio Galama naš sto uvrh krčme i opravio mu noge. Prikucao mu neke balvane za noge, pa čvrsto stoji kao ukopan.

– Daj nam litru novoga! – vičem ja u sveopćem žagoru.

Popili smo još četiri litra.

– Kao mlijeko, – kaže Leko.

– Prijatelji, pijte! – vičem ja. – Cijelo smo ljeto proveli u vinu, u vinu ćemo se i oprostiti. I Bog zna, žao mi je što vas ostavljam, ali svaki ima svoju sudbinu.

– Jest, – kaže dedo Škembo. – Svak ima svoju sudbinu. I stari su nam tako vjerovali, a vinogradi se tada nisu polivali, i opet je vino bilo i bolje i jeftinije nego li danas.

– Minda, zapjevaj! – kaže neko.

– Jest. Minda dobro pjeva, – kažem ja; – ali neka nam zapjeva Krivošija jednu svoju tužnu u naš veliki rastanak.

– Tako je Ozrene! – viknu Svrzimantija glasno, na zaprepašćenje svih. – Pjevaj, Krivošija!

A Krivošija se iskašlja, iskrivi šiju pa zapjeva:

Niz zelene vode,
Niz zelene
Pružile se livade pitome.
Ovce čuva Ivan i Ivanka.
U Ivanke prebijelo lice,
Bijelo lice kao jarko sunce.

Težak mir u krčmi. Zlatna vina pred nama. Sita jesen sabrana leži pod krovovima. Mir u srcima, zahvalan jesenji mir. A ja i moj prijatelj Svrzimantija liječimo tugu tugom i piće pićem. Život teče i liječi teške rane, a Krivošija pjeva kako iz vedra neba Bog ubija brata Ivana što obljubi sestricu Ivanku:

A kad htjede seju poljubiti,
Pisnu seja kao ljuta guja,
Pade Ivan u zelenu travu.
Grom udari u brata Ivana,
Po njem pade seja uplakana.
Niz zelene vode,
Niz zelene
Pružile se livade pitome.
Mrtvi leže Ivan i Ivanka.

XLI

– Ozrene, za mila Boga, što ležiš tu! – čujem nečiji glas.

Otvaram oči: Ivanka stoji vrh mene. Ležim na drumu povrh Grličine kuće. Zora blijedi. Ivanka stoji vrh mene.

– Jesi li ti ono noćas plakao, Ozrene?

– Ne. To ja sigurno nisam bio. To je bio neko drugi, – kažem ja. – O, to ja nisam bio, Ivanka! Ja se ničega ne sjećam.

– Strašno je neko kukao ulicom. Mnogo sam se prepala, Ozrene, – kaže Ivanka i gleda me začuđeno.

– Hvala ti, Ivanka, – kažem ja. – Hvala ti što si me probudila. Neka ti Bog da sreću! – kažem ja sasvim tiho.

– Ozrene, tebi je zlo, – govori Ivanka. – Hajde kući! Mnogo ti je zlo.

– Jeste. Zlo mi je, Ivanka, – kažem ja.– Oprosti mi sve što sam ti nažao učinio!

– Zbogom, Ozrene!

– Zbogom, Ivanka!

I mi se rukujemo. U Ivankinu oku blista suza.

O, sve je prošlo, mislim ja. Jesen je. Tužno i umorno pjeva svelo lišće u meni.

XLII

Sretam Dômu na ulici, svu uplakanu.

– Ozrene, umrla Grlica. Bacila se u ponor s Vražje Litice. Svu je izubijanu i mrtvu donijeli kući.

Gospode, gospode, što ti je ona zgriješila da je kazniš takom smrću!

Hoću da vidim Grličinu smrt, kažem i idem pod Vražju Liticu.

Idem povrh Grličine kuće. Anđa nariče strahovito, kreštava i prodrta glasa:

– Oj Maro, moja rano! Ko li će sad majci zapjevati, ko li će sad majku utješiti! Lele meni samohranoj i staroj!

Pohitao sam. Strašno je bilo slušati ovo jaukanje ranjena tijela.

Bože moj, kao vučica! Kolika je samo bol majke!

Divlja Vražja Litica stoji nad ponorom. Sami plav, pust krš. Malo naniže Čičina krovinjara u mršavom vrtlu, sa odrinom u avliji, a dolje u ambisima huči izvor Hučke i udaranje stupe u Čalinoj mlinici ozvanja jezivo u zvonkom kršu.

Stari Čiče sjedi pred kućom.

– Jest. Ja sam je vidio kad je skočila u ponor, – kaže on. – Stoji na litici, gleda u stijenu nad vrelom, pa krešti i maše rukama. Mi se okupili pa gledamo, svi prestravljeni. Niko ni da se makne. A ko bi joj i mogao pomoći? Ko bi smio da se zaskoči s brda na oštru liticu?

– I tako mi gledamo. Ona najednom vrisnu i poleće u ponor. Jedva smo je izvadili. Jozo Mašin i Mate Lekić sišli, na hiljadu muka, a poslije zaobišli preko Kalačina i iznijeli je svu razbijenu.

Sirota! Pokoj joj duši! – završi stari Čiče i prekrsti se.

O, Grlice, umrla si sa našim velikim ljetom! Otišla si s njim tamo u neznane krajeve, gdje njegov dah udahnjuje novi život svakom ko ga je spoznao. Otišla si tamo gdje vječno žive i cvijet, i ljudi, i ptice. Ostavila si pustu našu kotlinu i naša najmilija skrovišta. Ostavila si jesen u mojoj duši.

Hodam stranama tužan i izgubljen. Dolazim kasno kući, a majka me gleda suznim okom:

– Ozrene, sine, – kaže ona – što si tako blijed i umoran? Postelja ti spremljena, a ti je nisi ni dotakao. Večera ti se hladi, a ti ne večeraš. Evo, sav si pocijepan, lutajući stranama.

XLIII

O, nemam više snage kao prije! Prije sam se, kao dijete s djedom, smijao s njim, s velikim Gospodom, a sada lutam osamljenim potokom, razgovaram s njim i molim mu se.

Nema više Grlice. Gospode, moj veliki prijatelju, zašto je unesrećí i diže sa zemlje! Viđao sam te ljetos u srebrnim noćima, viđao sam te u mjesečini i plamenom suncu; viđao sam svuda tvoj dobri osmijeh i misao u dubinama i bio si uvijek dobar. Zašto mi zagorči ove jesenje dane i ubi mi sreću!

Nema više Grlice. Bacila se s Vražje Litice. Ti si vidio i tako htio, moj Gospode. Bacila se u ponor, a iznesoše je svu krvavu.

Ne osjećam više ni bol ni tugu. Srce mi je slomljeno, a misli rastrgane. Napustili su me i radost i tuga, i sve je prazno oko mene. Napustio si me i ti i mudro mi se podsmjehuješ, o Gospode!

Odozdo niz ulicu pomoli se šarena povorka. Žalobno pojanje preplašeno cepti kroz vlažan jesenji dan. Nose Grlicu! Nose je, svu u bjelini, položenu na ljestve, a Krivošijin glas tužno nariče, i cijela je povorka neka divlja bolna žrtva njemu, Gospodu, što nema početka ni kraja, ni mjesta ni oblika.

O Gospode, strašno je pogledati u raku, na ulaz u tvoje krajeve. Zašto li nam dosudi bol mjesto radosti u životu i dade nam vrijeme kao jedini lijek!

Anđa zaleleka strahovito, a lelek iz brda odgovori joj satanskim lajanjem. I opet tužna tišina i Krivošijino pojanje.

Sjetih se molitve što je čuh ljetos od čiča-Krnje:

"Veliki Gospode, na nebu i u ptičijem gnijezdu, u velikoj šumi i u sitnom mravu, stvorio si nas od zemlje i svi ćemo biti zemlja. Opašćemo kao što lišće opada i bićemo zemlja kao i ono. I po svakoga će smrt doći: po mrava i po medvjeda, po travku i po čovjeka. Ovaj svijet, bijel cvijet, u tvojoj je ruci, Bože. Daj mu po smrti vječni miris i neka sja kao tvoje sunce na zemlji!

Amen!"

XLIV

Jutros rano otišli su majka i otac, uz šarenu prtljagu, sa momkom Stojanom. Stojan će ih otpratiti kroz klance sve do ceste, a poslije će natovariti ostatak, i obadvojica ćemo ostaviti našu lijepu Tihaljinu.

Oprostio sam se sa svima. Govorim glasno i hodam po praznim konacima. Poslije se penjem na tavan i preturam neke stare stvari.

I posljednji dan prolazi. Sjedam na stijenu i gledam u žutu kotlinu. Zatvaram oči i osluškujem jesen: krhki šumovi bježe, traže skrovišta. Sve se pritajilo. Zima vreba negdje za brdima.

Sjećam se lasta i opet se penjem na tavan. Otvaram prozorče pod krovom da opet na proljeće nađu svoja ostavljena gnijezda. Otvaram prozorče na čardaku i mislim:

O proljeće, što u srcu nosiš toplu radost, a u očima smijeh, kad opet dođeš u naše strane, probudićeš Grozdana i Grozdanu iz dugoga sna; i kikot života, kikot Grozdanin, ponovo će da zazvoni našom kotlinom. I sve će biti kao i prije. I svilene laste letjeće kroz zlatno sunce i kroz modre sutone, i saviće gnijezda, i cvrkut će im odlijegati našim tavanom. O, sve će biti kao prije! Samo u mojoj duši mirovaće jedna tužna sjena, sjena one koju više neću vidjeti u našim stranama.

– Ozrene! Sve je gotovo! – viče odozdo Stojan, a ja silazim i zaključavam vrata.

– Šarac umalo što ne prevali, – kaže Stojan.

– Pričekaj, odmah ćemo, Stojane! – govorim ja i hitam na stijenu vrh kuće. Gledam na Goricu i opraštam se s Grlicom:

Košćele, pjevajte Grlici vječnu pjesmu o ljubavi i o našem velikom ljetu! Pjevajte joj o prolaznosti svega, i neka joj se vječno smiješi duša u stranama našim!

Avaj! Prošlo je sve! Prohujalo je pijano ljeto, prohujalo kao vihor nepovratne mladosti i odnijelo sve osim lijepih i bolnih uspomena.

Sad, u hladnoj jeseni, ćuti tužna kotlina. Ćute naša skršena srca.

O, zbogom!